

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים

יוסף ושיץ

הקדמת המערכת

המאמר שלפנינו הוא עיבוד של הפרק השביעי והאחרון בעבודת הדוקטור של יוסף ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי', שהוגשה לאוניברסיטה העברית ביוני 1993. ושיץ (1910–1992), חוקר ותיק ורב־מוניטין של החברה הערבית בארץ־ישראל, נפטר לפני שהספיק להשלים את עבודת הדוקטור שלו. היה בכוונתו לשלב בתוך הפרקים הקיימים דיון על המשכילים הערבים של חיפה המנדטורית וכן על פועליה הערבים, ולכתוב סיכום לעבודה, שיאמת את ההנחות שהביא במבואו. עם זאת, גם ללא הפרקים האלה, העבודה בהיקפה הקיים, על הנחותיה התאורטיות ומערך ההוכחות והנתונים המובאים בה, היא מרשימה ביותר. העבודה אכן אושרה על ידי האוניברסיטה העברית, ומחברה זכה לקבל את התואר דוקטור לאחר מותו.

למרות הזמן שעבר מאז נכתב פרק זה בעבודת הדוקטור, הוא ראוי ביותר לפרסום בעינינו. החלטנו שלא לסטות ממתכונתו המקורית של הפרק, למעט שינויי עריכה קלים. ברי כי מאז כתב ושיץ את מחקרו, ראו אור לא מעט מחקרים על כלכלת ארץ־ישראל המנדטורית והחברה שבה, לרבות מחקרים על חיפה ועל תושביה הערבים. להרחבת היריעה אפשר לפנות למאמריהם של יעקב מצר, דבורה ברנשטיין ומחמוד יזק בכרך הזה, ושם ימצאו גם הפניות למחקרים נוספים. עם זאת, כאמור, מחקרו המעמיק של ושיץ והמסגרת התאורטית שלו מעניקים לו ייחוד ומקוריות על אף הזמן שחלף. מן הראוי להציג בקיצור נמרץ את הנחותיו התאורטיות של ושיץ, כנתיב במבוא לעבודת הדוקטור שלו, לשם הבהרת מבנה המאמר וטענותיו העיקריות.

ושיץ הסתמך על הגותם ומחקריהם של הגל, גרמשי (Gramsci) ומיליבנד (Miliband) בקובעו כי בחברה הערבית של חיפה התקיימה מערכת משולשת של 'חברה אזרחית, מערכת המדינה ומערכת פוליטית' (עמ' 12 בעבודת הדוקטור). 'מערכת המדינה' היתה המערכת 'המנדטורית'־קולוניאלית, והיא שימשה גורם מזרז חיצוני לתמורות שחלו בחברה הערבית של חיפה. ואילו המערכת הפוליטית המקומית שימשה כלי ביטוי לשאיפות

הפוליטיות של ערביי העיר והיתה חלק מן המערכת הפוליטית הערבית הכללית. מכל מקום, עיקרו של הפרק (והמאמר שלהלן) הוא ה'חברה האזרחית' של ערביי העיר. ושיץ הולך בעקבות הגל ומגדיר את 'החברה האזרחית' שלב ביניים בין המשפחה למדינה ומקום פעולתם של היחידים עד כמה שהם 'אנשים פרטיים בעלי מטרות אנוכיות'. בעקבות גרמשי ראה בה ושיץ 'מכלול של גופים מאורגנים פרטיים', הפועל בתחומים הכלכליים, ו'בתחום האידיאולוגיה, השקפת העולם, החינוך, ההכוונה הרעיונית של החברה, אמצעי התקשורת ויצירת תיאוריה'. החברה האזרחית היא וולונטרית והיא עומדת בניגוד לחברה הפוליטית הפועלת 'מהפונקציה של כפייה... ושל הצו' (עמ' 10-11, שם).

בדיונו על חברה האזרחית של ערביי חיפה לא פסח ושיץ גם על קשרי הגומלין הכלכליים והחברתיים שנתהוו בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית של חיפה, יחסים שהגדירים יחסים 'דואליים'. ושיץ אף ציין היטב את מערכת הזהויות המורכבת שהיו נתונים בה לא מעט מתושבי חיפה, יהודים כערבים, עקב השתייכותם למערכות השונות:

השתייכותו של הפרט לשתי מסגרות – החברה האזרחית והחברה הפוליטית – תעזור לנו להבין תופעות תמוהות בחיי שני העמים. עורך-דין ערבי ידוע יכול היה בעת ובעונה אחת להיות פרקליטו של יהושע חנקין ולסדר עניינים של קרקעות ומגרשים, ולהיות מנהיג לאומי בולט... עורך עיתון כתב הרבה מאמרים נגד מכירת קרקעות, אך עזר לחבר למכור שטח אדמה. אלה לא היו מקרים בודדים ואי-אפשר להסבירם על-ידי הטלת דופי ברמתם המוסרית של האישים. באותה מידה יש לציין תופעות מקבילות במגזר היהודי...

כל אדם וכל מוסד פעלו בשתי מסגרות – חברה אזרחית שהיתה במידה רבה דואליסטית, וחברה פוליטית אנטגוניסטית (עמ' 18 בעבודת הדוקטור).

המאמר שלהלן מנסה אפוא לשרטט את התהוותה ואת פעולתה של המערכת המורכבת ורבת הניגודים של החברה הערבית בחיפה, מערכת משולשת של חברה אזרחית, מדינה ופוליטיקה.

ולבסוף, הננו מודים לפרופ' משה שמש על סיועו בעריכת תעתיקי השמות מערבית לעברית.

הערה על מינוח והגדרות

איי-אפשר להפריד באופן טכני בין הסקטורים הכלולים במעמד בעלי ההון והנכסים הערבים בחיפה. במקרים רבים עסק אותו האיש ברכישת נדל"ן ובסחר מטלטלים; סוחר היה יכול להיות גם תעשיין וקבלן. העיתונות השתמשה בשם קיבוצי לציון כל בעלי ההון והנכסים: 'אצחאב אל-מצלאח'¹ (בעלי העסקים או האינטרסים); כינוי נפרד ניתן לסוחרים, לבעלי הנכסים וכן לקבלנים. אלה היו קבוצות מוכרות ומוגדרות. לעומת זאת לא היתה הפרדה ברורה בין מלאכה לתעשייה, ובעלי התעשייה כמעט אינם מופיעים בעיתונות כקבוצה נפרדת. מספרם היה קטן, ושלא כסוגים מסוימים של בעלי מלאכה לא הופיעו כקבוצת לחץ. בפעם היחידה שהם מוזכרים בעיתון הם מופיעים (עם בעלי המלאכה) כקבוצה נזקקת ולא כקבוצה פעילה.²

בתקופה העות'מאנית ובראשית המנדט היה כינוי משותף למסחר ולמלאכה על ענפיהם, 'חרף וצנאאיע'³ (מקצועות ומלאכות); לרוב היה מדובר במסחר ובמלאכה זעירים; באחת הרשימות אנו מוצאים סנדלר ונגר, קולה בוטנים וטוחן חלווה, קצב וספן, סוחרי ירקות, דגים ותבואה (סוחרים חשובים יותר שייכו את עצמם ל'בעלי נכסים'). החיבור בין מסחר קמעונאי למלאכה זעירה הופיע מחדש בשנות הארבעים.

1) התפתחות המסחר הערבי

הבסיס להתפתחותה של חיפה כעיר נמל ראשית טמון במיקומה הגאוגרפי ובהר הכרמל, שמדרונו נמשך קרוב לפני הים ומאפשר יצירת נמל מים עמוקים מוגן מפני רוחות סוערות. יתרונות טבעיים אלה באו לידי ביטוי רק במאה הי"ט עם הופעת אניות הקיטור הגדולות ועם סלילת מסילת הברזל החג'זאית על ידי הממשלה העות'מאנית, שקישרה בשנת 1905 את חיפה עם דמשק והחורן, עם חלב ועם החג'אז. יזמתם של סוחרי חיפה הערבים מילאה תפקיד חשוב במימוש האפשרויות שהיו גלומות בעורף העיר. הסוחרים הערבים של חיפה ייצאו תבואות, קטניות, שומשומין, שמן זית וצמר.⁴ תנועת האניות בנמל גדלה בין 1904 ל-1909 מ-296,000 ל-801,000 טונות.⁵

1. למשל, אל-כרמל, 26 בינואר 1929; פלסטין, 21 בינואר 1945.
2. אל-כרמל, 19 באוקטובר 1922.
3. אל-כרמל, 15 בינואר 1921. מהמונח הזה נגזר שם קיבוצי, 'אל צנאניה', בעלי המלאכה, בשפה המדוברת.
4. A. Ruppın, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Leipzig 1916. עמודים 376, 383; יוסף בן-שבת, 'סחר חיפה', דאר היום, 16 בינואר 1920.
5. על גידול היצוא בין 1907 ל-1912, ראו: ד' בן-גוריון וי' בן-צבי, ארץ ישראל אין פערנגננהייט, גגנארט און צוקונפט, ניו-יורק תרס"ט.

מלחמת העולם הראשונה תרמה לשגשוג המסחר: 'הסוחרים הביאו סחורות ומכרו אותן במחירים גבוהים. הם סילקו את חובותיהם בשטרות ערך עות'מאניים (שערכם ירד) במחירים הנומינלי וקנו קרקעות'.⁶ עם סיום המלחמה מנתה לשכת המסחר של חיפה 65 חברים ערבים.⁷ על התרחבות המסחר הערבי אפשר ללמוד מכך שבשנת 1944 היו ללשכת המסחר הערבית 600 חברים משלמי מס,⁸ גידול שעלה בהרבה על גידול האוכלוסייה הערבית. מסילת הברזל לקנטרה, שסללו הבריטים בזמן המלחמה, עשתה את חיפה לצומת תחבורה בין מצרים לסוריה.⁹ בתקופת המנדט נהנתה העיר מפיתוח תשתית התחבורה והתקשורת על ידי השלטונות; הם גם עודדו את הקמת מחסני הערובה בחיפה ושקדו על כך שאת הרישיון של 'לוונט בונדר' תקבל פירמה מעורבת, מצרית-יוונית-יהודית-ערבית.¹⁰

העורף המשתנה

חלוקת שטחי המנדט פירקה את 'השוק העות'מאני המשותף'¹¹ והפרידה את חיפה מהעורף שלה בדמשק ובחורן. הסוחרים והערבים הוסיפו להתגעגע לימים שבהם עבר סחרה של דמשק דרך חיפה,¹² אם כי הקשרים לא נפסקו ובשנות העשרים נוסדו שותפויות מסחריות חדשות בין חיפה לדמשק.¹³ העורף – 'אל-דאח'ליה',¹⁴ 'ה'ינטרלנד' – לא היה מושג כלכלי-מסחרי בלבד. מהעורף הזה שאבה חיפה את כוח העבודה הלא מיומן שהיה דרוש לפיתוחה. מדמשק ומשכם באו יזמים כלכליים וכוחות תרבותיים (שני המנהלים הראשונים של בית הספר האסלאמי באו משכם ומדמשק¹⁵), ושתי הערים סיפקו גם פעילים למערכת הפוליטית הערבית בעיר.¹⁶

בשנות השלושים הצטרפה עיראק לעורפה של חיפה. אמנם לא נוצל מלוא הפוטנציאל של המסחר שחצה את המדבר, כולל הזכויות לנמל חופשי שהוענקו לעיראק, אבל נוצרו

6. בן-שבת, לעיל, הערה 4.
7. מה נעשה לעירנו חיפה? ליובל הארבעים: 1921-1961, לשכת המסחר והתעשייה (חיפה), חיפה 1961, עמ' 7. מספרים דומים גם ברשימת הסוחרים משנת 1918/19, Palestine, PRO, FO 371/4229/83544, Censorship Record, p. 45; *Palestine Directory*, Cairo 1920.
8. פלסטין, 4 באפריל 1944.
9. בן-שבת, לעיל, הערה 4, מצוטט בחוברת מה נעשה לעירנו חיפה, עמ' 1.
10. *Palestine Commercial Bulletin*, 21.5.1922, 22.5.1923.
11. עבדאללה חנא, אל-חרכה אל-עמאליה פי סוריה ו-לְבָנָאן, בירות 1973, עמ' 123 ('שוק פנים-ערבי' במסגרת 'אסיה הערבית שייכת לאימפריה העות'מאנית').
12. אל-ירמוק, 1 במרס 1925, 1 במאי 1925.
13. *Palestine Commercial Bulletin*, 7.5.1922, 7.11.1922, 7.1.1923, 7.2.1923, 21.4.1923, 1.12.1928, 1.12.1929, 1.4.1930, 1.5.1930.
14. למשל, אל-כרמל, 23 יולי 1924, 20 ביוני 1934.
15. רפיק אל-תמימי וכמאל אל-קצאב.
16. למשל, משפחת אל-תמימי משכם, שנחשבה כמשפחת אשראף.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

קשרים מיוחדים בין הממסד הפוליטי העיראקי למערכת הפוליטית של ערביי חיפה, בייחוד עם אנשי אל-אסתקלאל בעיר. העורך יצר אצל אנשי העסקים של חיפה, יהודים כערבים, תחושה של מרחב גדול ושל סיכויים לעתיד ('עיר העתיד'), אך מהצד הערבי היו גם ביטויים של מחויבות כלפי העורך הזה – הגנה עליו מחדירת המסחר היהודי.¹⁷

גם הכפר הערבי בצפון הארץ היה חלק מן העורך. הכפר הביא את תוצרתו לחיפה וקנה בה את מצרכיו. התנועה המסחרית בחיפה הושפעה מאוד מהתנודות במצב החקלאות הערבית,¹⁸ וסוחרי העיר היו מודעים לכך שהאינטרסים שלהם קשורים לאלה של הכפר. הקשר בא לידי ביטוי בהתעניינותם של ערביי חיפה בבעיות הקרקעות ובתמיכה במוסדות הערביים שעסקו בבעיות אלו.

תנודות של גאות ושפל

באספקלריה של העיתונות הערבית ובהתבטאויות של לשכת המסחר הערבית נתפסו שנות העשרים המוקדמות כשנות שפל. דובריהם ייחסו את השפל למדיניות המנדט – ההפרדה מסוריה והתערבות הממשלה נגד ייצוא תבואות, צעדים שנתפסו כמדיניות שכוונה להחליש את הכלכלה הערבית ולחזק את הבית הלאומי היהודי. הגאות הקצרה ב-1925¹⁹ – מעין זינוק כוזב – התרכזה בענפי המקרקעין והבנייה ובהתפתחות מזורות של תעשיית הטבק הערבית, אך הביאה להתאוששות במסחר הערבי עקב גידולו של יבוא הון וגידול האוכלוסייה מכל המגזרים. הגאות גרמה להצבר הון ועוררה תקוות בקרב אנשי העסקים הערבים; הם אף הקימו בתי עסק חדשים.

החלטת הממשלה לבנות נמל מים עמוקים (1927) עוררה ציפיות להתחלת העבודות²⁰ ולזרימת תושבים ערבים מהאזורים הפנימיים – עובדי כפיים ואנשי עסקים – שהיו זקוקים לדיור ולמצרכים. כך נפתחה תקופת התאוששות, שהתבטאה בין השאר ברישום שותפויות של סוחרים וקבלנים.²¹ בשנת 1929 החלו עבודות הנמל בפועל. בשנים שלאחר מכן פעלו גורמי גאות ושפל לסירוגין: ב-1931 היה משבר פיננסי;²² בסתיו 1933 הצטברו כמה גורמים לגאות – הפתיחה הרשמית של הנמל, הקמת מתקני הנפט, גל העלייה מגרמניה וזרימת אוכלוסייה ערבית (עובדים, פקידים, אנשי עסקים) לחיפה. במקביל התפתחו גם שירותי עזר למסחר: עמילי מכס, שירותי משלוח, סוכנויות מסחריות, חברות יבוא ויצוא, סוכנויות

17. אל-כרמל, 20 ביוני 1934, ברשימה של מיכאל תומא.

18. *Palestine Commercial Bulletin*, 21.9.1922, 7.9.1924, 1.5.1926; אל-כרמל, 7 במאי 1924, 1 בפברואר 1928, 23 בספטמבר 1928.

19. לעיל, 1 ביוני 1925.

20. אל-כרמל, 8 ביולי 1928; 6 בפברואר 1929; 27 באפריל 1929; 26 באוקטובר 1930; 19 בנובמבר 1930; 15 ביולי 1931; 20 באוגוסט 1932; 14 באוקטובר 1934; 20 ביוני 1934 (רשימת מ' תומא).

21. *Palestine Commercial Bulletin*, 1.8.1929

22. לעיל, 1.2.1931; אל-כרמל, 25 באפריל 1931.

ביטוח, מנהלי חשבונות.²³ המסחר נעשה מתוכם יותר, חנויות ערביות החלו לתת אשראי לצרכן בדרך של מכירה בתשלומים.²⁴

הגאות בשנים 1933-1935 הגיעה לסיומה עם המשבר שגרמה מלחמת איטליה בחבש. המשבר העמיק בעטיין של השביתה והמהומות ('המאורעות') בשנים 1936-1939. במבט לאחור תיארו ראשי לשכת המסחר הערבית את השפל הזה בצבעים קודרים: 'הסוחרים התנסו בייסורים נוראים, נרצחו, התאבדו, פשטו את הרגל ונהרסו...', 'השביתות הארוכות ומעשי האלימות גרשו את רוב אנשי העסקים הערבים מהארץ ושיבשו את המסחר הפנימי והחיצוני'.²⁵

לאחר השפל ששרר בזמן המאורעות והקיפאון בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה, התפתחו מחדש תנאי גאות בעקבות ייצוב קווי החזית במזרח התיכון והפיכת הארץ לבסיס צבאי בריטי מרכזי. תקופה זו נתפסה על ידי ותיקי חיפה כתור הזהב של המסחר, כשם ששנות השלושים נתפסו כתור הזהב של עסקי הקרקעות והבנייה. הצבא הבריטי היה לקוח גדול לספקים ולקבלנים ערבים; בגלל ניתוק המזרח התיכון ממקורות האספקה הרגילים, התרחבו מאוד יחסי המסחר עם ארצות ערב. באזורם יכלו הסוחרים הערבים לנוע ביתר קלות, לפתור בעיות ולפתח קשרים.

בשוק הפנימי יכלו הסוחרים לצבור רווחים על ידי מכירת מצרכים מעל המחיר הרשמי,²⁶ אגב ניצול המחסור והעובדה שהשוק הערבי לא התרגל למחירים קבועים - המחיר נקבע במיקוח נפרד עם כל לקוח. הרווחים המצטברים של המסחר מצאו אפיקי השקעה בקניית מניות וניירות ערך,²⁷ בפיקדונות בבנקים האנגליים והערביים, בייסוד חברות מסחריות וקבלניות²⁸ ובתכניות תעשייתיות.

אשראי ובנקאות

הסוחרים, ובייחוד היבואנים והסיטונאים, היו זקוקים לאשראי לניהול עסקיהם,²⁹ ועם התפתחות העיר התעוררה בעיית האשראי גם אצל יזמים אחרים, קבלנים ותעשיינים. אמנם היו בחיפה בנקים זרים עוד מימי התורכים, ואולם כדברי אחד הסוחרים הגדולים, 'הערבים

23. *Palestine Commercial Bulletin*, 1.3.1931, 1.9.1930; אל-כרמל, 2 באפריל 1930; 8 בנובמבר

1930; 24 בינואר 1931; 20 ביוני 1934; 1 באפריל 1936; פלסטין, 7 בספטמבר 1933.

24. אל-כרמל, 27 בפברואר 1927.

25. הארכיון הציוני המרכזי S25/3473, בנאום של אמיל בותאג'י בוועידת לשכות המסחר הערביות; ארכיון המדינה תיקי המזכירות הראשית C/289/45, במכתבו של אנים נצר לשר המושבות, 30 בספטמבר 1945.

26. פלסטין, 10 במאי 1944.

27. פלסטין, 9 בנובמבר 1944; 26 ביולי 1944 (סוכנות צהיון לניירות ערך) וכן אל-מהמאז, 4 באוגוסט 1946.

28. אל-דפאע, 14 בינואר 1943 (חברה מסחרית, שפיק סראקבי, אברהמים ורדה, כמאל עבד אל-רחמן ואמיל בסתאני); אל-כרמל, 9 במרס 1940, 16 במרס 1940 (חברה קבלנית של טאהר קרמאן). חברת בנייה ראו ארכיון המדינה תיקי ממשל מחוז חיפה 271/125 שנת 1946.

29. מה נעשה לעירנו חיפה, עמ' 23, רשימה של אורי קיסרי, 'לא ביום אחד הוקמה חיפה'.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

חשדנים כלפי הבנקים הזרים.³⁰ ולא רק הסוחרים היו חשדנים, אלא גם הבנקאים הזרים. אחד הנימוקים בעד הקמת בנק ערבי היתה הטענה שמנהלי הבנקים הזרים מתבדלים מציבור הסוחרים הערבים, אינם לומדים להכיר אותם ואינם מבינים את המנטליות שלהם; בשל כך אין הם יודעים להעריך מי ראוי לאשראי.³¹

אנשי העסקים מצאו פתרון לבעיה בהקמת שותפויות עסקיות על בסיס של קשרי משפחה או היכרות אישית; אלה יצרו אמון הדדי בין המעורבים.³² השותפות היתה הצורה הטבעית של השגת אשראי משום שנתנה למשקיע-השותף ערובה להשקעתו בהשתתפותו בניהול העסק. בכל זאת אירעו פשיטות רגל, והעסקים הגדולים מצאו פתרון בהקמת חברות בע"מ.³³ בשנת 1928 נידון הרעיון של ייסוד בנק ערבי על ידי קבוצה מעורבת של סוחרים, בעלי קרקעות, תעשיינים, עורכי דין ופוליטיקאים; ב-1929 הועלה הרעיון להקים בארץ סניף של בנק 'מצר'. ב-1931 החל לפעול בחיפה סניף של 'הבנק הערבי' שנוסד בירושלים.³⁴ תקופת הגאות בשנים 1933-1935 הקלה על אנשי העסקים את המצב, ואולם שינוי יסודי בא רק בתקופת הגאות הקשורה למלחמה. שני הבנקים הערבים, 'הבנק הערבי' ו'בנק האומה', הצליחו לקרב את אנשי העסקים הערבים אל הבנקאות, לשכנע אותם להפקיד את כספם בבנקים ולרכוש את מניותיהם: מניות 'בנק האומה', שהניבו דיבידנד של 20%-24% בשנים 1944-1947, נעשו מבוקשות בשוק. שלושה אנשי עסקים חיפנים הצטרפו להנהלת הבנק הערבי. הסוחרים והקבלנים למדו להתגבר על הפחד מאינפלציה וממס הכנסה ועל ההרגל להחזיק כסף מזומן בבית.³⁵

בתקופת המלחמה נעשו הבנקים הערבים גורם חשוב בחיים הכלכליים של ערביי חיפה. הבנק הערבי הקים מפעלים כלכליים בתחום הבנייה, הביטוח והתעשייה. הבנקים הביאו לידי מידה של אינטגרציה בין המגזרים הכלכליים למיניהם.

תמורות בחשיבותם של ענפי המסחר

בתקופה העות'מאנית ובראשית המנדט היה סחר התבואות הענף המרכזי במסחר הערבי של חיפה בהיותה מרכז של סחר תבואות מעמק יזרעאל ומהחורן.³⁶ ואכן סחר התבואות הוסיף ליהנות מיוקרה מיוחדת בימי המנדט ובעיותיו עמדו במרכז הדיונים של לשכת המסחר. היוקרה נבעה מכך שבעלי הקרקעות הגדולים היו גם סוחרי התבואה, ולפחות בראשית התקופה שימשו גם ראשי לשכת המסחר. בתקופת המנדט גבר דווקא הקשר הסמלי שבין

30. אל-כרמל, 16 באפריל 1921.

31. שם, 12 ביוני 1929; 10 ביולי 1929.

32. ממשלת פלשתינה (א"י), העיתון הרשמי, 15 בספטמבר 1922, על חברת בני-דוד קרמאן.

33. *Palestine Commercial Bulletin*, 1.6.1930; פלסטיין, 29 באפריל 1934 (חברת סלים).

34. אל-ירמוף, 3 באוגוסט 1928; אל-כרמל, 12 ביוני 1929, 6 במאי 1931. על מערכת הבנקאות בארץ, כולל הבנקאות הערבית, ראו מאמרו של גרוס בכרך זה.

35. יוסף ושיץ, משמר, 2 בפברואר 1945, 22 במאי 1947.

36. שם, 21 בדצמבר 1944; בן-שבת, 'לעיל', הערה 4, מצוטט בחוברת מה נעשה לעירנו חיפה, עמ' 41.

סחר התבואות ובין הבעלות על הקרקע וכן הבעלות והאדנות הלאומית על הארץ: אחד מסוחרי התבואה טען ב-1926 שסחר התבואות 'מת' לאחר שכפרי העמק נמכרו ליהודים, ואלה שולחים את חיטתם לטחנת הקמח היהודית בחיפה.³⁷

סוחרי התבואה היו בשנים 1902-1918 כ-34%-38% מכלל הסוחרים הערבים. במשך הזמן ירד חלקם והגיע בשנות הארבעים ל-10% מכלל הסוחרים; במקביל ירד חלקם גם בקרב חברי ההנהלה של לשכת המסחר.³⁸ ענף התבואות התמוזג במידת מה עם ענף המכולת (אורז, סוכר, קפה וכיוצא בהם), שהיה בתחילתו ענף נפרד.

עם התגברות פעילות הבנייה התפתח המסחר הערבי בחומרי בנייה בשנות העשרים והשלושים, ועם התפשטות השימוש במכונות התפתח ענף הרכב - כולל צמיגים, חלפים ודלק. עקב כך עברו סוחרי תבואה למסחר בחומרי בנייה, ובנים של סוחרי תבואה למסחר במכונות.

עם העלייה ברמת ההשכלה והופעתו של ציבור צעיר ומשכיל, בעל צרכים תרבותיים והרגלי צריכה חדשים, התרחב המסחר במוצרים שאפיינו את הצרכים החדשים: מכשירי כתיבה, ספרים, כלי נגינה, מקלטי רדיו וציוד ספורט. חנויות כל-בו, שמכרו בעיקר ביגוד וציוד אישי, התפתחו בעקבות השינויים בהרגלי הצריכה, שאחד מהם היה מעבר השכבה הצעירה והמשכילה לביגוד אירופי.

עם גידול מספרם של בני האזורים הפנימיים שביקרו בחיפה לצורכי מסחר ופרנסה, התרחב ענף ההארוחה - מסעדות ובתי קפה.³⁹ מקצת בתי הקפה שירתו קבוצות מוצא מוגדרות, באי כפרים, אזורים וארצות מסוימים. הם תרמו לקליטת החברתית של האוכלוסייה הערבית הארעית. עם הסתעפות ענפיו תרם המסחר הערבי לא רק לפרנסתם של התושבים הערבים, הוותיקים והחדשים, אלא גם לקליטתם באורח החיים הכלכלי, החברתי והתרבותי המתפתח ולשיפור ברמתם החברתית והתרבותית.

2) הרקע הדמוגרפי והחברתי של הסוחרים

שלא כבעלי הבתים, שרובם היו תושבים ותיקים שהגיעו לחיפה עוד במאה הי"ט ומיעוטם נמשכו לעיר בגלל הרכבת החג'אזית, באו חלק גדול מהסוחרים מבחוץ, או עלו משכבות חסרות רכוש.

נקודת המוצא שלנו לניתוח הרקע הדמוגרפי והחברתי של הסוחרים היא ברשימות הסוחרים שהתפרסמו במקורות ממשלתיים ובמדריכי כתובות. בנוגע לכמה עשרות מהם - ובדרך

37. אל-כרמל, 21 בפברואר 1926.

38. מקורות: *Palestine Directory*, מדריכי כתובות, עיתונות לשנים אלה.

39. אל-דפאע, 26 בספטמבר 1943 (היו מאה חברים באגודתם. במפקד ברית פועלי א"י בדצמבר 1943 נמנו 630 עובדים ערבים בענף זה (תיק המחלקה הערבית של ההסתדרות במועצת פועלי חיפה). על הענפים ראו נספח א לפרק זה.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

כלל החשובים והידועים בהם – הושג מידע מריאיונות, מעיתונים ומספרי 'מי ומי'; תוך כדי השוואה בין רשימות מתקופות שונות אפשר ללמוד על השינויים שחלו בהרכב קבוצת הסוחרים.

מרשימות השנים 1918-1920 מתברר שכחמישית הסוחרים היו ותיקי חיפה; חמישית באו מהלבנון ועוד חמישית מהגליל; אנשי הלבנון והגליל מילאו את הפער שבין הגידול הטבעי של העיר ובין הפוטנציאל שנוצר עם התפתחות הנמל והמסחר.⁴⁰ בסוף תקופת המנדט היו כמחצית הסוחרים חיפנים, ילידי התקופה העות'מאנית ובניהם; כחמישית באו מערים ומכפרים בגליל, כעשירית משכם ומהשומרון ועוד עשירית מדמשק.⁴¹

יורשים ואנשים שעלו בכוחות עצמם

מעטים בלבד מקרב הסוחרים הערבים של חיפה בשנות הארבעים היו יורשים של פירמות ותיקות ומושרשות. מתוך 350 הפירמות שהיו חברות בלשכת המסחר הערבית בשנת 1943/4,⁴² רק 8 היו קיימות ב-1920. השאר היו פירמות חדשות, ורק מעטות יכלו להתפאר בכך שנוסדו בתקופה העות'מאנית.⁴³ לא מעטים מסוחרי חיפה הגדולים שהתחילו את מסלולם בתקופה זו היו תחילה עובדי כפיים – נפה, סדר פוס, דייג וסנדלר; אחרים התחילו כפקידים של מלתוז או של סוחרים, ערבים כיהודים.⁴⁴

מוסלמים ונוצרים – באופן כללי אנו מוצאים ברשימות הסוחרים של ראשית ימי המנדט רוב של נוצרים; בשנות השלושים הצטמצם הרוב הנוצרי ובשנות הארבעים התקרב היחס המספרי שבין הסוחרים הנוצרים לסוחרים מוסלמים ליחס שבין האוכלוסייה המוסלמית לנוצרית בכללה.⁴⁵ התפתחות זו נבעה מכמה סיבות: בתקופה העות'מאנית היתה הדרך למשרה שלטונית (לא טכנית) חסומה לפני הנוצרים, ואלה עשו את דרכם בעיקר במסחר ובמלאכה. סיבה שנייה היתה הקטנת פער ההשכלה שבין נוצרים למוסלמים.

40. PRO, FO 371/4229/83544, Palestine Censorship Record, List of Dealers; *Palestine Directory*, Cairo 1920

41. אל-דליל אל-פלסטיני-אל-ארדני ל-אל-תג'ארה, 71946/4.

42. אל-תקריר אל-סנוי לטנת, 1943/4.

43. עבד אל-קאדר אל-חאג' 1880, פרג'אללה 1892, אחמד אל-חאג' אבראהים 1894, תופיק ומתרי מג'דלאני 1899, חסן כנפאני 1900, מחמד חמדי אל-מצרי 1914.

44. מן הן, ערך דיאב ח'ליפה; עבד אל-ע'ני אל-מצרי, ראו אל-סג'ל אל-ד'הבי; על מחמד שריף מנזור עדות בעל-פה, קאסם אל-עאבדי; על עבדאללה אבו יוניס ראו *List of Dealers* 1918/9; מיכאל תומא היה פקיד אצל הסוחר היהודי רפאל חכים (עדות בעל-פה ויקטור חכים); עבד אל-רואק טאל-חורי היה פקיד אצל בעל הקרקעות והמלתוז צאלח מחמד אל-שבלי (עדות מחמד תופיק אל-יחיא).

45. אחוז הנוצרים בין הסוחרים היה ברשימת הסוחרים של 1918-1920 בין 73% ל-76% ברשימות השנים 1929-1938 55%-72%, ברשימות השנים 1943 ל-1946 39%-56%. אחוז הנוצרים באוכלוסיית חיפה היה 48% לפי המפקד של 1922, ו-42% לפי האומדן של 1944.

3) מלאכה, תעשייה ותובלה

חיפה העות'מאנית לא היתה עיר בעלת מלאכה מפותחת. על המצב אפשר ללמוד מ'רשימת תעשיות' ממשלתית משנת 1922:⁴⁶ ברשימה זו 89 פירמות ערביות, ורק אחת מהן מוזכרת כ'בית חרושת' (לקרח). למעשה היו אלה בעלי מלאכה שסיפקו את צורכי האוכלוסייה בריהוט, בהנעלה ובביגוד וכן בחומרי בנייה ובתחבורה ימית (בניית סירות) ויבשתית (גלגלים, אוכפים ורתמות). ענף אחד של מלאכה זעירה עלה לאחר זמן לגדולה: יצרני סיגריות יחידים שנעזרו במכונה לחיתוך עלי טבק. אחרים עסקו בייצור ממתקים ומשקאות חריפים.

מקצת בתי המלאכה למרצפות ולאבני שפה ומדרגות התפתחו לתעשיות זעירות של אבן ומלט בעקבות הגידול בצורכי הבנייה והעבודות הציבוריות. בענפי המחט, ההנעלה והעץ התפתחו מפעלים שמקצתם העסיקו 20-30 עובדים.⁴⁷ ענף המלאכה החדש החשוב ביותר שהתפתח בימי המנדט היה ענף המתכת; מסגרות ומוסכים שירתו את התחבורה המוטורית המתפתחת ונעשו בימי מלחמת העולם השנייה לענף המלאכה הגדול ביותר בחיפה הערבית.⁴⁸ ניסו להרכיב רשימה של אנשים שהיו פעילים בזימות התעשייתיות. חלקם של בעלי הקרקעות ובעלי הבתים העשירים נמצא מוערי.⁴⁹ רוב הזימים השתייכו לשת יקבוצות: בעלי מלאכה שעבדו במו ידיהם, רכשו במשך הזמן ציוד מכני והגדילו את התפוקה (הבולטים בהם היו טאהר קרמאן וחסן אל-דיכ), וסוחרים שגילו יזמה תעשייתית. סוחר תבואה פתחו בית חרושת לאריזות קרטון; אחרים מקרב סוחר תבואה פתחו מאפיות בעלות ציוד מודרני; סוחר תבואה ומכולת פתחו בית חרושת לניקוי ארוז;⁵⁰ סוחר רהיטים ייצר מיטות ברזל; קבלן לעבודות אבן ייצר חלקי בניין טרומיים.⁵¹ אחדים מבעלי המלאכה עברו ממקצועות מסורתיים למודרניים: יצרן גלגלים למרכבות עבר לייצור ארגוני אוטובוסים, עושה רתמות ואוכפים פתח מוסך.

מבחינת ההרכב העדתי בולט גם כאן המעבר מרוב נוצרי במלאכה להשתתפות מוסלמית בולטת: בין פעילי התעשייה בשנים 1920-1934 היו 17 נוצרים ורק 5 מוסלמים, ואילו לאחר מכן נוצר רוב מוסלמי - 9 מתוך 15. יוצא שגם כאן השתחררו מהדגם העות'מאני. מבחינת המוצא הגאוגרפי היו 17 מהזימים חיפנים, 17 אחרים באו מחלקים אחרים של הארץ ו-6 מסוריה ומלבנון. מכאן שעיקר היזמה היתה מקומית.

46. *Palestine Commercial Bulletin*, November 1922, List of Industries

47. מתפרות: אל-כרמל, 24 ביוני 1933, 23 בדצמבר 1933, 1 באוגוסט 1935; חומרי בניין (עדות בעל-פה), ז'אן מג'דלאני; *Palestine Royal Commission, Memoranda Prepared by the Government of Palestine*, CO No. 133, 1937, p. 169

48. מפקד ברית פועלי א"י, דצמבר 1943, תיק המחלקה הערבית של ההסתדרות, מועצת פועלי חיפה.

49. בעלי הקרקעות פואד סעד ומיכאל הבאיב, בעל הבתים עזיז מיקאתי.

50. סרקאבי, ורדה ורטויל.

51. מיטות ברזל, ראו אל-כרמל, 27 במאי 1931; חלקי בניין ראו *Government of Palestine Commercial Bulletin, Palestine Trade Catalogue*, Tel Aviv 1943, Hassan Shublaq

תעשיית הסיגריות

היצרנים הזעירים יכלו לתרום לתעשייה ידע טכני ומסירות. הם לא יכלו להשקיע את ההון הדרוש לרכישת מכונות ולהקמת מבנים תעשייתיים. הם יכלו להצליח רק תוך כדי שיתוף פעולה עם גורמים אחרים ובנסיבות מיוחדות. דוגמה לכך הוא ענף הסיגריות.

חסן אל-דיכ וטאהר קרמאן התחילו כיצרנים זעירים שהפעילו מכונה לחיתוך עלים. אל-דיכ התקשר בשותפות עם סוחר ומלווה בריבית מנצרת, פרח אל-סלטי; קרמאן התחיל מתוך שותפות עם סוחר ויצרן בשמים מאלכסנדריה, מחמד עלי אל-חניני, ובנה אחר כך רשת של שותפויות: תחילה עם דודניו ואחיו, אחר כך עם שותפים אחרים שהביאו הון וניסיון ניהולי; לבסוף התאחדו דיכ-סלטי וקרמאן.⁵²

אך כל ההתפתחות הזאת לא היתה אפשרית בלי התערבות ממשלת המנדט. זו ביטלה את מונופול הטבק העות'מאני ופרסמה תקנות שהסדירו את גידול הטבק ואת עיבודו, וכן הטילה מכס גבוה יחסית על יבוא סיגריות לארץ. זו היתה למעשה היוזמה הכלכלית הראשונה של ממשלת המנדט להגנה על תעשייה כלשהי בראשית התהוותה.⁵³ צעדים אלה עודדו את גידול הטבק בכפרים ואת עיבודו התעשייתי.

בשנת 1926 הגיע ההון הרשום של חברת קרמאן-דיכ-סלטי, שנשארה הפירמה הגדולה ביותר בענף, ל־40,000 ל"מ. החברה העסיקה כ־300 פועלים, ומספר זה גדל בעונת אסיף הטבק. באותן שנים קמו עוד מפעלים: בדור, מיקאתי וסלום-נאג'ה-ח'ורי; הם העסיקו כמה עשרות פועלים כל אחד.⁵⁴ בשנת 1927/8 רכש טרסט הטבק הבריטי B.A.T., שהשתלט על חלק גדול מתעשיית הטבק בארץ,⁵⁵ את רוב המניות של חברת קרמאן-דיכ-סלטי. קרמאן ושותפיו שמרו על מקצת המניות, מונו לדירקטורים והשקיעו את התמורה בשאר עסקיהם. חברת טבק גדולה אחרת (ומתחרה) הוקמה בימי השפל והמרד של 1937-1939 על ידי עבד אל-רחמן אל-ח'אג אבראהים. בין רוכשי המניות היו סוחרים, בעלי בתים מרכזיים ובעלי חברות טבק קטנות כמו סלום ומיקאתי. החברה התחילה לפעול בהון של 12,000 ל"א, וב-1946 הגיע הונה ל־90,000 ל"א⁵⁶ בזכות רווחים שנתיים בשיעור של 70%-90% מן ההון.⁵⁶

52. Government of Palestine, *Official Gazette*, 1.6.1922, 1.7.1922, 15.9.1922, 15.9.1923; *Palestine Commercial Bulletin*, 1.7.1922, 21.7.1922, 21.9.1922, 1.8.1925; 27.9.1933, 23.9.1928, 16.9.1928, 25.8.1923, 8.11.1922; ערך טאהר קרמאן.

53. Palestine Royal Commission, *Memoranda Prepared by the Government of Palestine*, CO No. 133, p. 184; Government of Palestine, *Official Gazette*, 1.1.1923

54. Nemirowski-Preuss, *Industrie in Palestina*, Berlin 1933, p. 31; Baruch Binah, *Industrial 250 IV* תיק 435, דוח על ברית פועלי א"י לשנת 1932/3.

55. *Palestine Commercial Bulletin*, January 1928; אל-כרמל, 20 בפברואר 1927, 23 בספטמבר 1928.

56. פלסטין, 24 במאי 1944; יוסף ושיץ, משמר, 22 ביולי 1947.

מגבלות הפיתוח התעשייתי הערבי

אם נתעלם ממפעלים קטנים שהעסיקו כמה עשרות עובדים, היתה תעשיית הטבק ענף תעשייתי ממשי כמעט בלעדי. היא שימשה יסוד לתעשייה השנייה בגודלה, ייצור אריזות קרטון (המפעל העיקרי בבעלות ג'בור - כרכבי - העסיק 110-150 עובדים).⁵⁷ קרמאן עצמו לא הסתפק בתעשיית הטבק. הוא רכש מפעלים קטנים - מנפטה, מפעל יהודי קטן למסמרים, מפעל סיד ומחצבה משותפת עם סולל-בונה, וכן הקים מפעל לעיבוד תוצרת חקלאית במשקו באבטן.⁵⁸ נוסף על כך עסק במסחר, בקבלנות ובהספקה למוסדות ממשלתיים (משטרה ועוד).

בדרכה של התעשייה הערבית בחיפה עמדו כמה מגבלות ומכשולים. המגבלה הראשונה היתה המדיניות המסחרית של הממשלה, שהודרכה על ידי משרד המושבות וסעיף 18 של כתב המנדט ('הדלת הפתוחה'). בכל זאת זכתה תעשיית הסיגריות להגנת המכס, וכך היה עם בית החרושת הערבי לניקוי אורז (הוא נהנה מהגנה שבה זכה קודם לכן מפעל יהודי דומה⁵⁹). גם לתעשייה היהודית לא ניתנו בקלות מכסי מגן, אך היא גייסה שדולה יעילה, וזו הצליחה במאבקה לא מעט בזכות הפן המנדטורי של השלטון הבריטי בארץ שנבדל מן הפן הקולוניאלי.

לרשות התעשייה הערבית לא עמד מאגר כוח אדם מיומן כמו זה שבזכות העלייה והטכניון שירת את התעשייה היהודית. פועלים יהודים מיומנים עבדו בתעשייה הערבית באופן זמני עד שהוכשרו עובדים ערבים.⁶⁰ מגבלה שלישית היתה בעיית ההון. בעלי ההון הערבים העדיפו רווחים בטוחים בשוק הקרקעות והבנייה וביבוא על הסתכנות בהשקעה בתעשייה. מגבלה חשובה אחרת, רביעית, היתה מפעלי תעשייה יהודיים גדולים⁶¹ (קמח, מלט ושמן), שהוקמו בחיפה בשנות העשרים; אלה עבדו גם בשביל השוק הערבי, והיה קשה להתחרות בהם. המוצרים הערביים שחדרו לשוק היהודי באו דווקא ממלאכה ומתעשייה זעירה (מוצרי מלט, רהיטים קלועים, מחצלות).⁶²

מלחמת העולם השנייה גרמה לקדחת של תיעוש בארצות השכנות ובעולם הקולוניאלי

57. אל-נפיר, 20 בדצמבר 1929; דליל אל-תג'ארה ואל-צנאעה פי פלסטין 1937/8; *Palestine Commercial Bulletin*, 1.4.1929
58. אל-כרמל, 24 בנובמבר 1932; פלסטין, 25 בנובמבר 1932; *Palestine Commercial Bulletin*, VII/1929; אל-דליל אל-פלסטיני אל-ארדני לל-תג'ארה, 1946/7; פלסטין, 27 בינואר 1945.
59. אל-כרמל, 9 במרס 1940; *Government of Palestine, Palestine Trade Catalogue*, Tel Aviv; *Government of Palestine, A Survey of Palestine Prepared in December 1945 and January 1946 for Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, Jerusalem 1946
60. אצל קרמאן, בבית החרושת לטבק (ראו הערה 54) ובבית הרושת למסמרים.
61. רשיד אל-חאג' אבראהים ביקש להקים מפעל לייצור מלט, ראו אל-ירמוכ, 4 בדצמבר 1929; פלסטין, 24 ביוני 1937.
62. הארכיון הציוני המרכזי J/5 תיק 589 שנת 1936; עדות בעל-פה, ז'אן מג'דלאני, 1981.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

בכללו, ובמהלכה נוצרו תנאים נוחים יותר לתיעוש גם מבחינת היזמים הערבים: מחסור במצרכים, הצבר הון אצל היזמים, ניצנים של כוח עבודה מיומן ומהנדסים וכן עליית המודעות לחשיבות התיעוש. בתנאי החממה של המלחמה קמו כמה מפעלים קטנים (אריגה וסריגה, תרופות וקוסמטיקה, צעצועים), אך בעיקר נרקמו תכניות שלא הגיעו לשלב ביצוע: תעשיית שמן, מפעל לרהיטים, ליטוש יהלומים. לשלב המתקדם ביותר (רכישת נולים) הגיעה תכניתו של מפעל טקסטיל, בזכותם של הסוחרים הדמשקאים, שהיו בעלי מודעות גבוהה לתעשיית האריג, ושני פעילים, פקידי ממשלה לשעבר, פריד אל-סעד ורפיק בידון. ואולם בשנים שלאחר המלחמה יצאה היזמה מידי החברה האזרחית ועברה שוב לידי המערכת הפוליטית; חיפה נכנסה עם כל הארץ לסחרור של מתח פוליטי וביטחוני, ששם קץ ליזמה הכלכלית.⁶³

תעשיית האבן

כריית האבן במורדות הכרמל התפתחה בתקופת המנדט לענף מרכזי, שסיפק את הצרכים של פעילות הבנייה והעבודות הציבוריות העירוניות. בשיא הגאות בזמן המלחמה העסיקה כריית האבן כאלף פועלים ערבים.⁶⁴ עד 1936 היה אחד ממקומות העבודה הגדולים ביותר מחצבת 'נשר'; ניהל אותה קבלן ערבי והועסקו בה כ-300 פועלים.

כריית האבן היתה הבסיס לענף החשוב של קבלנות האבן (בניין ועבודות ציבוריות); במקרים רבים היה אותו האיש בעל מחצבה וקבלן. בית הגידול הראשון של קבלנות האבן היתה העירייה, ובין קבלניה אפשר למצוא את מי שנעשה אחרי כן לקבלן גדול בעבודות בנייה לצורכי חברות הנפט והצבא.⁶⁵ בין הקבלנים בלטו שתי קבוצות: כפריים מטירה שעבדו תחילה בכרייה כמו ידיהם והתמחו בה, ובנאים עירוניים, מקצתם בנאים מדורי דורות ויצרני חומרי בניין. הקבלנים העסיקו בבנייה גם נערים ונשים; במשך הזמן גבר המיכון, והקבלנים רכשו מכונות לגריסת חצץ, לשבירת סלעים, להתזת אספלט ולכבישתו.⁶⁶ בית גידול חשוב אחר של הקבלנים היה חברות הנפט. שם צמחו שניים מגדולי הקבלנים, אמיל אל-בסתאני, בן למשפחת משכילים לבנונית ידועה, וכאמל עבד אל-רחמן, בנו של בנאי מאחד הכפרים שבחוף הכרמל. אפשר ללמוד על היחסים הפנימיים בחברה האזרחית

63. אריגה: פלסטין, 3 בספטמבר 1943, 15 באוקטובר 1943; תרופות: אל-דליל אל-פלסטיני אל-ארדני 1946/7; תעשיית שמן: פלסטין, 20 באפריל 1945; רהיטים: פלסטין, 31 בינואר 1946, 5 במרס 1946; יהלומים: אל-דפאע, 14 בינואר 1947; טקסטיל: פלסטין, 6 באפריל 1945, 11 באפריל 1945, 13 ביוני 1945, 31 במרס 1946.

64. תיק המחלקה הערבית של ההסתדרות, מועצת פועלי חיפה: מפקד ברית פועלי א"י, דצמבר 1943.

65. למשל, בספרי הפרוטוקולים של מועצת העירייה, בתאריכים 7 באפריל 1930, 23 במרס 1931, 6 ביולי 1931, 17 באוגוסט 1931, 16 ביולי 1947; אל-סג'ל אל-ד'הבי, 6/1945, עמ' 107, כאמל עבד אל-רחמן.

66. קבלנים בני טירה: שבלאק, דלול, אכחל; עירוניים: אמיל צהיון (פרוטוקולים של העירייה, 10 במרס 1930, 7 באפריל 1930), ג'בראן מג'לאני (אליכרמל, 31 במרס 1936); מיכון עבודות האבן, למשל, ג'ריס צהיון (אליכרמל, 22 בפברואר 1936).

של חיפה מהדרך שנכנסו בה השניים לעבודה ולחזוי קבלנות בחברת הנפט העיראקית: אמיל הפעיל לשם כך את קרובו, ודיע אל-בסתאני, שהיה בעל קשרים טובים עם הצמרת הפוליטית והכלכלית הבריטית, ואת טאהר קרמאן, שהיה פטרונו של כאמל, וכן את באי הסלון של עבלא רביז בת הכפר אל-ראמה, אשת אחד המנהלים בחברה, שניהלה 'בית פתוח' לכל המי ומי בחברה האזרחית של חיפה. שניהם, אמיל וכאמל, הכירו זה את זה כאשר למדו באוניברסיטה האמריקנית של ביירות.⁶⁷ עתה הקימו ביחד את החברה הקבלנית הערבית הגדולה ביותר בחיפה, C.A.T.; חברתם ביצעה עבודות בנייה, סלילת כבישים ועבודות ציבוריות בהיקף של חמישה מיליון לא"י. אחרי 1948 הם נעשו לאחת החברות הקבלניות הגדולות שעבדו עם חברות הנפט במזרח התיכון.⁶⁸

ענף התובלה

ענף התובלה והתחבורה על מגוריו היה מקור התעסוקה הראשי של חיפה הערבית.⁶⁹ זה היה בעיקרו ענף של יזמה ממשלתית. ברכבת היו העובדים למיניהם תלויים ישירות במנגנון המנהלי. בנמל, לעומת זאת, ניתנה בשנות העשרים ובשנות השלושים המוקדמות אפשרות – ולו מוגבלת – לפתח יזמה אישית של קבלנים ומתווכים לסוגיהם. התחבורה המוטורית היתה פתוחה ליזמה פרטית; רק בזמן המלחמה קיבלה חברה בריטית, האחים סטיל, מעין מונופול תובלה חלקי, והיא העסיקה כשליש מן הנהגים הערבים.

בתי המלאכה של הרכבת היו בשנת 1931 אחד משני מקומות העבודה התעשייתיים הגדולים של חיפה הערבית (השני היה בתעשיית הסיגריות). בתי המלאכה היו מרכז חשוב של הכשרת עובדים מקצועיים ובית גידול ראשי לאיגוד המקצועי של ערביי חיפה, הן בגרסתו ההסתדרותית והן בגרסתו הערבית-לאומית. פועלי הרכבת היו ציבור יציב יחסית; הם פיתחו תודעה פועלית עוד בימי העות'מאנים, והנהגת האיגוד המקצועי צמחה מקרבם. הנמל נוהל אף הוא כמחלקה ממשלתית לכל דבר, ואולם במסגרת הניהול הריכוזי ניתן בשנים הראשונות מקום ליזמה הפרטית. שירותי הספנות והסוורות לא היו כלולים ישירות בפעילות של מנהלת הנמל. בשניהם בלטו שתי משפחות של ספנים, אבו זיד ורנו שלפני הרחבת הנמל עסקו בהורדת מטענים ונוסעים מהאניות העוגנות בו – ועם פתיחת הנמל החדש אף מהו על הורדת נוסעים ומטענים ישר לרציף; בכל זאת המשיכו בעסקיהם בגלל הרחבת התנועה בנמל. בני אבו זיד התעשרו, ומלבד עיסוקם בסוורות ובייצוג חברת ספנות אנגלית-מצרית, פנו למסחר, לבנייה ולבנקאות (נהיו בעלי מניות וחברי הנהלה של הבנק

67. D. Stewart, *Orphan with a Hoop: Emil Bustani*, London 1967; עדויות בעל-פה, מחמד תופיק אל-יחיא, רחמון איוב.

68. על CAT ראו אל-סג'ל אל-דהבי, ערך כאמל עבד אל-רחמן; Government of Palestine, *Palestine Trade Catalogue*, Tel Aviv 1943; Pamela A. Smith, *Palestine and the Palestinians 1876-1983*, London 1985, pp. 124, 134-136, 141.

69. לפי המפקד של ברית פועלי א"י בדצמבר 1943 עבדו בענף זה 21% מכל הפועלים הערבים בעיר.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

הערבי). כמו קרמאן גם הם התחילו כעובדים מן השורה, ועם זאת הסתכסכו עם פועליהם בענייני שכר ותנאי עבודה.⁷⁰

סבלות הנמל - תחילה היו בין סבלי הנמל ובין המנהלה מתווכים בשתי רמות: קבלנים שניהלו משא ומתן עם בעלי המטענים וה'שיחיים' של הסבלים - מעין סבלים ראשיים בעלי ניסיון שיצאו משורות הסבלים, רכשו את אמונם וארגנו את עבודתם. ביולי 1935 ביטל מנהל הנמל את השיטה הקבלנית ושינה את מעמד הקבלנים ל'פורמנים' (foremen) - מנהלי עבודה שכירים. מטרת ההסדר החדש היתה להוריד את הוצאות התפעול של הנמל; לשם כך הביא המנהל קבלן ופועלים ממצרים וגרם לשביתת סבלים.⁷¹

אחד הדברים שהדאיגו את מנהל הנמל היה הרעיון שעלה בקרב הסבלים הערבים להקים ארגון קואופרטיבי ולחלק את ההכנסות ביניהם. אולי הושפעו ממסורת של שיתוף פעולה שהביאו מכפריהם ואולי ממציאות הקואופרטיבים של 'חיפה האדומה' היהודית. מכל מקום, המנהל ראה בכך סכנה של היווצרות 'קורפורציה סגורה' שתמנע קליטת פועלים חדשים ותקנה לפועלים מעמד חזק מדי, שיקשה על ההנהלה להוריד את שכרם.⁷²

מלבד הקבלנים שהזכרנו, פרנס הנמל עוד כמה עסקים: עמילות מכס, שירותי משלוח, משרדי נסיעות - הראשון בהם היה סניף של חברה מצרית, שנוסד כבר ב-1892 - וסוכנויות של חברות אניות, איטלקית ואנגלית-מצרית, ושל קווי ספנות חופים.⁷³ מעסקי הנמל עברו בקלות לעסקים אחרים - הקלות הזאת היתה מסימני ההיכר של החברה האזרחית הערבית בחיפה - חברה צעירה ולא ככולה בתבניות קפואות; כאן דיג אנאלפבית היה יכול להגיע לצמרת של סיוטנאי המכולת.

תחבורה ותובלה מוטורית - שלא כמו הרכבת והנמל, היתה התחבורה המוטורית כל כולה בתחום היומה הפרטית, ובמקרים רבים היא פותחה 'מלמטה' על ידי הנהגים עצמם; כן היו מעורבים בכך מסגרים ומכונאים בגלל הכישורים הטכניים שהענף דרש. המכונית דחקה בהדרגה את רגלי העגלונים, ששלטו בתובלה בראשית התקופה והוסיפו לפעול עוד בשנות הארבעים. במשך הזמן היתה כיכר הכרכרות שעל יד השער המערבי לתחנת מוניות.⁷⁴ תפקיד מרכזי בתחבורה הערבית מילאו 'גראג'את', בתי המלאכה לתיקון מכוניות ששימשו גם כנקודות מוצא של קווי מוניות ואוטובוסים.⁷⁵

70. לינה דר, 'נסיון של ארגון משותף בנמל חיפה', מאסף, יד (1984); Government of Palestine, *Official Gazette*, 1.8.1923, 1.1.1927; פלסטין, 5 באוגוסט 1933; ארכיון המדינה חטיבה 2 I Lab 39/44, 12 באוגוסט 1944.
71. מנהל הנמל, רוג'רס, למנהל המכס, 25 בפברואר 1936, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C17/36; מכתב אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית למזכיר הראשי, 11 בפברואר 1936, שם, תיק C95/36.
72. שם, תיק C118/36; רוג'רס למזכיר הראשי, שם, תיק C17/36.
73. ספנות חופים, ראו העיתון הרשמי, 1 בינואר 1927, וכן; *Palestine Commercial Bulletin*, I-IV/1933; *Palestine Directory*, Cairo 1920, M. E. Houry, Mantoura, Nassif
74. דוח של אגסי על ברית פועלי א"י, על קואופרטיב ערבי-יהודי של מובילי נפט, ארכיון העבודה חטיבה 250/IV תיק 435; פלסטין, 28 באוגוסט 1942, על התארגנות עגלונים; שם, 30 בדצמבר 1933, על מוניות בכיכר ח'מרא.
75. שם, 7 בנובמבר 1931, 3 בנובמבר 1931, 23 ביולי 1944.

התחבורה המוטורית היתה אחד התחומים שבלטה בו מאוד הניידות שאפיינה את החברה האזרחית של חיפה הערבית. מצד אחד היה פועל, מכונאי ברכבת, מסוגל להגיע למעמד של בעל מוסך ובעל חברת אוטובוסים, ולבסוף להסתכסך בענייני עבודה עם הנהגים שהעסיק;⁷⁶ מצד שני הופיע בעל משרד נסיעות, שהעסיק נהגים שכירים, כאחד הנציגים של נהגים ערבים ששבתו נגד הממשלה.⁷⁷ יוצא שהגבולות לא היו ברורים. בימי הגאות בזמן המלחמה הגיעה התעבורה המוטורית להיקפה הגדול ביותר. מאפייני גאות זו היו מספר הנהגים הערבים – יותר מאלף נהגים, בהם כ-40% מועסקים בחברה בריטית⁷⁸ – וההתפתחות הרבה של שירותי המוניות והאוטובוסים.

4) התארגנות המסחר – לשכת המסחר הערבית

בשל מרכזיותו של המסחר כענף החשוב ביותר של היוזמה הכלכלית הערבית בעיר, נעשתה לשכת המסחר לארגון הענפי ההגמוני. אופיייה המייצג של הלשכה, כמבטאת את האינטרסים הכלכליים הערביים בעיר, נבע מהיותה מוסד שנבחר על ידי הקבוצה הגדולה ביותר של בעלי משלח יד אחד, דהיינו הסוחרים – תחילה עשרות ולבסוף מאות קבוצות כגון בעלי הבתים, בעלי מלאכה וקבלנים, הצליחו להתארגן רק לאחר מכן, או רק באופן ארעי, לקידום משימות מוגדרות.

ראשי הלשכה טענו שהם עודדו הן את התארגנות אגודת הפועלים הערבית והן את הקמת אגודת בעלי הבתים.⁷⁹ בשני המקרים היה העידוד בעל גוון פוליטי מובהק ונבע מההתנגדות למאמצי ההסתדרות לארגן את הפועל הערבי או מהתנגדות בעלי הבתים למס על אדמה לא בנויה.

לא תמיד היתה לשכת המסחר התארגנות וולונטרית. בשנת 1891/2 היתה קיימת לשכת מסחר וחקלאות כמוסד סטטוטורי, שסמכויותיו נקבעו בחוק.⁸⁰ בהתאם לעקרון הארגון לפי עדות ('מילת'), נקבע לה מפתח עדתי שנועד להבטיח את זכויות הנוצרים. בשנת 1912 היא נעשתה ללשכת מסחר.⁸¹

סוחרים יהודים שנוקקו לשירותי הלשכה התרשמו שהיתה קיימת 'בשם בלבד', לא היתה

76. מז'ד עמורה, ראו פלסטין, 10 בנובמבר 1931, 26 בנובמבר 1931, 23 ביולי 1944.

77. פרג'אללה פרג'אללה, פלסטין, 3 בנובמבר 1931.

78. מפקד ברית פועלי א"י: 1,027 נהגים, בהם 395 אצל האחים סטיל.

79. מג'לת אל-ערפה אל-תג'אריה, יוני 1945, ברשימה של רשיד אל-חאג' אבראהים; דוח שנתי של לשכת המסחר הערבית לשנת 1943/4, נאום של ג'אד סוידאן.

80. סאלנאמה וליאת ביירות, 1891/2; פלסטין, 14 במאי 1944; דוח לשכת המסחר הערבית לשנת 1944/5.

81. ג'מיל אל-בחרי, תאריח' חיפא, חיפה 1922, עמ' 22; ארכיון המדינה חטיבה 65 תיק 1118, בערך פברואר 1937, נוסח של רשימה בספר דליל אל-תג'ארה; מג'לת אל-ערפה אל-תג'אריה, יוני 1945, רשימה של רשיד אל-חאג' אבראהים.

פעילה כלל וחבריה כמעט לא התאספו.⁸² אחרי הכיבוש הבריטי אושר קיום הלשכה מחדש ונקבעה לה הנהלה 'מילתית': 4 מוסלמים, 4 נוצרים ו-4 יהודים.⁸³ ואולם הלשכה המשותפת לא האריכה ימים. החברים היהודים, שהיו כמעט שווים במספרם לחברים הערבים, פרשו ממנה בינוי 1921 והקימו לשכה עצמאית. העילה לפרישה היתה סירובם של החברים הערבים להיענות לשתי דרישות שהיהודים ראו בהן מימוש של הוראות המנדט: הכרה בשפה העברית כאחת השפות הרשמיות של הלשכה ובחירת הנהלה פריטטית. החברים הערבים התבצרו בעמדה של שמירה על ה'סטטוס קוו', כלומר קיום רוב ערבי וזכות בכורה לשפה הערבית – והפילוג היה לעובדה.⁸⁴

הלשכה הערבית שמרה על האופי ה'מילתי' שלה: ההנהלה היתה פריטטית מוסלמית-נוצרית, ובכל שנה זכתה עדה אחרת לראשות הלשכה. אפילו בתוך הנציגות הנוצרית נשמר פריטט בין נוצרים 'מערביים' קתולים לנוצרים 'מזרחיים' אורתודוקסים. אך אם בתקופה העות'מאנית בא הסדר זה להגן על זכויות המיעוט הנוצרי, הוא נועד עתה, לפי תפיסתו של אחד מראשיה המוסלמים, למנוע את השתלטות הנוצרים על הלשכה 'בערמתם ופיקחותם'.⁸⁵ עם נטישתה על ידי החברים היהודים, איבדה הלשכה את אופיה הסטטוטורי הרשמי והתחלקה לשני ארגונים וולונטריים בעלי אופי קהילתי-לאומי. הפירוק נגרם בגלל פוליטיזציה, ואפשר את הפעלת שתי הלשכות למטרות פוליטיות-לאומיות בצד פעילותן למען האינטרסים המסחריים. באותה תקופה היתה ההתפצלות על בסיס לאומי ייחודית לחיפה. בשנות העשרים הוסיפו לפעול ביפו ובירושלים לשכות משותפות. הסיבה בחיפה היתה הפוליטיזציה הגבוהה של סוחריה הערבים. ביפו היתה הלשכה בידי 'סוחרים בלי פוליטיקה', ובירושלים ניהל אותה יושב-ראש בריטי.⁸⁶

רמז ללחץ המערכת הפוליטית הערבית הצעירה על סוחריה חיפה אפשר למצוא במאמר של אל-כרמל שפורסם עוד לפני הפילוג. במאמר הוסבר שדיונים משותפים של יהודים וערבים בעניינים כלכליים עשויים אמנם להביא תועלת, אבל הם עלולים ליצור בעולם את 'האמונה הכוזבת' שהערבים מסכימים למדיניות הבית הלאומי, משתפים פעולה בהקמת בית זה ואינם נשמעים לדברי מנהיגיהם.⁸⁷ כאן ביטא העיתון את הדילמה של החברה הערבית האזרחית בין האינטרס הכלכלי ובין האינטרס הפוליטי, דילמה שליוותה אותה בכל דרכה. בשנת 1923 נעשה ניסיון לאחד את שתי הלשכות: בעקבות סכסוך אישי החתים חבר הלשכה הערבית אבראהים צהיון סוחרים ערבים על עצומה שקראה לאחד את שתי השלכות,

82. זילברמן-כספי, 'זכור ימות עולם', מה נעשה לעירנו חיפה, עמ' 13.

83. ראו הערה 81.

84. מה נעשה לעירנו חיפה, עמ' 7: 58 חברים יהודים, 40 נוצרים, 25 מוסלמים. כן מאמר של רשיד אל-חאג' אבראהים בביטאון של לשכת המסחר הערבית, יוני 1945.

85. יוסף ושיץ, משמר, 4 במאי 1945.

86. ישיבת הוועדה הערבית, 20 בפברואר 1940, עמ' 9, עדות הופיין, הארכיון הציוני המרכזי תיק A113/22/1.

87. אל-כרמל, 9 במרס 1921.

אך בסופו של דבר חזר בו.⁸⁸ הדילמה נותרה בעינה. בלחץ הנושאים שבהם היה קיים אינטרס משותף, כגון הדרישה לשיפורים בנמל (תוספת מחסנים), הבנייה בשטח המיובש של הנמל, הגבלת דמי השכירות של חנויות, ענייני המסחר עם סוריה והלבנון – נמצא פתרון של שיתוף פעולה לא רשמי בין שתי הלשכות; התנאים של הלשכה הערבית היו שנציג השלטון יהיה נוכח והשיתוף יסוכם בעל-פה – דבר לא יועלה על הכתב.⁸⁹

לשכת המסחר – ההנהלה

האופי הוולונטרי של הלשכה בא לידי ביטוי בבחירת ההנהלה: כל שנה התחלפו מחצית מחברי ההנהלה בנבחרים חדשים. לכל החברים ששילמו את מס החבר ניתנה הזכות להשתתף בבחירת ההנהלה ובעלי התפקידים הראשיים שלה.⁹⁰ אין זאת אומרת שכולם התחלפו. היתה מידה רבה של רציפות בהרכב ההנהלה, היו חברים שנבחרו לעתים קרובות מאוד, אחרים נבחרו לפעמים, וניתנה הזדמנות לאנשים חדשים להצטרף.

הרכב ההנהלה ייצג, בצד אישיות הנבחרים, את הענפים הראשיים ואת הקבוצות המובילות בעולם העסקים, וכן שיקף את התמורות שחלו בו. בין 12 חברי ההנהלה שנבחרו בשנת 1921 היו 2 בעלי קרקעות גדולים, שהיו גם סוחרים תבואה, ועוד 6 סוחרים תבואה, דהיינו רוב של שני שלישים.⁹¹ במשך הזמן נעלמו בעלי הקרקעות הגדולים מהנהלה, ובשנת 1947 נותרו בה רק שלושה סוחרים תבואה, רבע מחברי ההנהלה. החל בשנת 1924 נכנסו להנהלת הלשכה, נוסף על חבריה הוותיקים, גם אנשי עסקים שעלו בזכות עצמם.⁹²

ענף המכולת ('מאל אל-קבאן') שמר על ייצוגו, וכמוהו ענף הבנייה; הענף האחרון יוצג תחילה על ידי סוחרים בחומרי בנייה ולאחר מכן על ידי קבלנים ואדריכל. כאשר נוסף בזמן המלחמה המסחר הסיטונאי בירקות, זכה גם הוא לייצוג בהנהלה.

בשנות הגאות בזמן המלחמה הוחלפו סוחרים תבואה בקבוצה המובילה בלשכה בקבוצה אחרת: סוחרים הטקסטיל (אריגים וביגוד), שיוצגו בהנהלה של שנות העשרים והשלושים על ידי נציג אחד, הגדילו את ייצוגם בשנות הארבעים והגיעו בשנת 1947 ל-5 נציגים בהנהלת הלשכה. השינוי אירע בזכות קבוצה דינמית של סוחרים דמשקאים; אלה הביאו אתם מסורת של עיר מסחר גדולה ושל תעשייה, ואולי גם מסורת של ארגון גילדות. תרם לכך גם חלקן העולה של הביגוד בסל ההוצאות של המשפחה.

88. שם, 28 במרס 1923.

89. ספר הפרוטוקולים של לשכת המסחר העברית, 22 בינואר 1934; זיבך למוכיר הראשי, 8 בדצמבר 1933, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק W280/33.

90. אל-דפאע, 23 באוגוסט 1943; דוח של לשכת המסחר הערבית, 1942/3.

91. בעלי הקרקעות היו יוסף אל-חזרי ורג'א אל-ריס.

92. שפיץ טראקבי וטאהר קרמאן. בשנת 1931 הם היו מיישם מתוך 12. ראו נספח ב.

לשכת המסחר – תפקידים ומשימות

במבט לאחור, אחרי פעילות של 25 שנה, הבדיל אחד מראשי הלשכה בין שני תחומי פעולה של המוסד, הפוליטי והכלכלי, ואפיין אותם. את הראשון הוא הגדיר כ'חובה כללית של הפטריטים הערבים' ושל 'אישי-העיר' לפעול בתחום הפוליטי, החברתי והכלכלי, 'על-מנת להדוף את הפלישה הציונית'. בתחום השני היו התפקידים המקצועיים של הלשכה: הדרכה כלכלית של הסוחר הערבי, ייצוא וייבוא, עידוד האינטגרציה הכלכלית, הסולידריות והליכוד וכן ייסוד חברות; בנושא האחרון הצליחה הלשכה רק בזמן הגאות שהיתה קשורה למלחמה, ונוצרו התנאים הדרושים – מודעות לנושא והצבר הון.⁹³

ייצור וייבוא – בהתאם למרכזיותו של ענף התבואות בלשכת המסחר וייצוגו בהנהלה, עמדה מדיניות הממשלה בכל הנוגע לייצוא ולייבוא תבואות במרכז ההתעניינות; מכל מקום כך היה בשנות העשרים. בעניין זה לא יכלו אנשי הלשכה להתוות מדיניות יציבה: במציאות השוק החיפני בראשית המנדט נעשתה החיטה, היא התבואה העיקרית, לאובייקט ספקולציה קצרת טווח. סוחרי החיטה הימרו על עלייתם או על ירידתם של המחירים בעקבות חיזוי של יבולי ברכה או בצורת, הצטברות מלאי במחסנים ותנועת היבוא מארצות מסוימות או היבוא אליהן.⁹⁴

הדבר הקבוע והיציב במדיניותה של לשכת המסחר היתה התנגדותה למדיניות הממשלה. זו נבעה מההנחה שהמנדט מחייב את הממשלה לסייע להקמת הבית הלאומי היהודי, ולשם כך עליה לרושש את הערבים (בייחוד את החקלאים ואת בעלי הקרקעות) ולהחליש אותם מבחינה כלכלית.⁹⁵ כך חזרה ונשתנה הטענה שצעד זה או אחר של הממשלה נועד להיטיב עם את טחנת הקמח היהודית בחיפה או תעשיות אחרות – על חשבון הערבים.⁹⁶ גם כאשר הממשלה יישמה – באיחור מסוים – המלצות של מוסדות כלכליים ערביים, למשל הנהגת מס משתנה על חיטה בהתאם לרמת המחירים ולמצב בשוק,⁹⁷ היתה תגובת סוחרי התבואה שלילית; הם טענו שמכס ייצור מצב של אי-ודאות: בכל חודש יהיה מחיר אחר והדבר 'יכול את ידי' הסיטונאים הערבים,⁹⁸ כלומר יקשה עליהם להמר על עלייה או על ירידה של המחירים. המטרה המוצהרת של המכס המשתנה היתה לייצב את מחיר החיטה

93. מגילת עירפת אל-תג'אריה, יוני 1945.

94. *Palestine Commercial Bulletin*, 21.9.1922, 7.9.1922, 7.1.1923, 21.2.1923, 1.4.1925, 1.2.1931

95. ראו רשימה של רשיד אל-חאג' אבראהים בביטאון לשכת המסחר הערבית, 1944/5.

96. אל-כרמל, 30 בדצמבר 1933 (טחנות); ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C289/45, לשכת המסחר לשר המושבות, 30 בספטמבר 1945 (תעשייה בכללה); אל-ירמוכ, 7 באוקטובר 1929, 12 באוקטובר 1929 (מלט).

97. ההמלצות היו של ועידות כלכליות ערביות ארציות: אל-ירמוכ, 18 בנובמבר 1929; אל-כרמל, 21 בדצמבר 1932.

98. אל-כרמל, 30 בדצמבר 1933.

בגובה של 9 לא"י לטון.⁹⁹ בראשית המנדט טענה הלשכה שהיא מגינה על האינטרסים של החקלאי הערבי, ואילו בשנות השלושים, עם גידול האוכלוסייה הערבית הלא חקלאית בחיפה, היא הדגישה את הצורך להגן על 'הצרכן העני'.¹⁰⁰

מדיניות הסחר עם הארצות השכנות - צד אחר של מדיניות הלשכה היה בנוי על הגעגועים לימים שחיפה היתה 'נמלה של דמשק', לפני המנדט. בשנות העשרים והשלושים ביקשה הלשכה לשמור על העיקרון של אחדות כלכלית בין סוריה ובין הארץ, והיא הכריזה עוד ב-1939 שאחדות זו 'אינה ניתנת לפירוק'.¹⁰¹ מתוך אותה גישה חיובית לאחדות ערבית כלכלית, ביטאה הלשכה בשנת 1931 התנגדות למכסי המגן שמצרים הטילה על הסבון של שכם ועל האבטיחים של טול-כרם.¹⁰² ב-1937 היא התנגדה להקצבת רישיונות ייבוא לחיטה לסוחרים שכם, יפו וירושלים בנימוק שעוד מימי האימפריה העות'מאנית חיפה היא אסם התבואה של הארץ, וכולם באים לקנות בה חיטה. הלשכה טענה שחיפה זקוקה לסחר התבואות משום שאין לה תיירות כפי שיש לירושלים, פרי הדר כמו ליפו וסבון כמו לשכם, והיותה 'אסם התבואה' מפצה אותה על כך.¹⁰³ בזמן מלחמת העולם השנייה היא פנתה לממשלה בדרישה כי תקל על חילופי סחורות עם ארצות ערב ותבטל את הגבלות המסחר.¹⁰⁴

מכסי מגן - ללשכת המסחר היה יחס שלילי למכסי מגן על התעשייה. ענף זה נתפס אצלה כיהודי בעיקרו, והמאמץ למנוע את התבססותו נחשב לחובה לאומית. הסוחרים הערבים נהנו מחופש המסחר ששרר בארץ בהתאם למדיניות משרד המושבות ולסעיף 'הדלת הפתוחה' של המנדט. לא כן בעלי המלאכה. שלא כסוחרים, הם לא התייחסו לאחדות הכלכלית עם סוריה כאל ערך מקודש, והם גם ידעו להעריך את הצורך בהגנת מכס על תוצרתם. עוד ב-1924 התלוננו חייטים וסנדלרים על יבוא מאירופה שהתחרה בתוצרתם. ב-1930 קיימו הסנדלרים - ערבים, ארמנים ויהודים כאחד - שביתת מחאה על ייבוא נעליים מצ'כוסלובקיה במחירי היצף.¹⁰⁵ בשנים 1935-1938 קיבלה מחאתם של יצרני הנעליים על הייבוא במחירי היצף צורה חדשה: מחאה על ייבוא נעליים שיוצרו בסוריה מחלקים מיובאים מאירופה, ודרישה להגנת מכס מפני ייבוא מסוריה. לשכת המסחר לא תמכה בדרישה זו בגלל עמדתה

99. מכתב מנהל המכס, בערך 8 בפברואר 1939, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C23/37.
100. המגמה הראשונה בולטת למשל בנאום של נציג הלשכה בוועידת החיטה, פלסטין, 7 בדצמבר 1931; המגמה השנייה במכתב הלשכה, 11 בינואר 1937, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C23/37.
101. לשכת המסחר לנציב העליון, 10 ביולי 1924, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק 182; אל-כרמל, 23 ביולי 1924; אל-ירמוכ, 1 ו-5 במרס 1925; פלסטין, 21 ביולי 1939.
102. אל-כרמל, 23 בינואר 1932, מכתבו של מיכאל תומא.
103. מכתב לשכת המסחר, 11 בינואר 1937, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C32/37.
104. דוח על ועידת לשכות המסחר הערביות 8 בדצמבר 1942, הארכיון הציוני המרכזי S25/3474; דוח שנת של לשכת המסחר הערבית, 31 במרס 1944.
105. אל-כרמל, 8 במרס 1924, 29 בנובמבר 1930, 13 באפריל 1932, 1 ביוני 1932, 2 ביולי 1932; תמצית ידיעות של הלשכה הערבית, 25 בדצמבר 1930, הארכיון הציוני המרכזי S25/4127 III; פלסטין, 25 בספטמבר 1931.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

העקרונית בעניין האחדות הכלכלית עם סוריה.¹⁰⁶ רק בתקופת מלחמת העולם השנייה חדלה הלשכה להתרפק על הזיכרונות של 'חיפה היא הנמל של דמשק'.

לשכת המסחר במלחמת העולם השנייה

בימי המלחמה התרחבו פעולות הלשכה בכמה תחומים. היא נאלצה להתמודד עם מדיניות 'הכלכלה המלחמתית' של הממשלה, שביטוייה הבולטים היו קיצוב מצרכים ופיקוח על המחירים; מדיניות זו גרמה להתערבות מסיבית בפעילות הסוחרים ובנוהג המקובל. קביעת מחירים נגדה את נוהג המיקוח המקובל, שעל פיו כל לקוח משלם מחיר אחר. חלוקת הלחם נגדה את המנהג שכל משפחה מכינה את הבצק לאפייה בבית; ואילו האיסור לאפות לחם בלילה מנע לחלוטין מהמוני הפועלים הארעיים לקנות בבוקר השכם עם הנף החמה לפני שהולכים לעבוד.¹⁰⁷

קיצוב המצרכים וקביעת מחיריהם אילצו את הלשכה להיות פעילה בהתארגנות הענפית של הסוחרים. רק הלשכה יכלה להבטיח חלוקת מצרכים מסודרת: ביזמתה התארגנו אגודות של סוחרים מכולת, תבואות וירקות, חנויות לצורכי כתיבה וכן מספרות ומוסכים. ואולם לא רק התערבות הממשלה ויזמת הלשכה גרמו להתארגנות הענפים. עוד בתקופת הגאות של שנות השלושים הבחין אליהו אגסי, פעיל מטעם ההסתדרות בקרב הפועלים הערבים בחיפה, בתופעה של 'התגודדות' פועלים כפריים והקמת מועדונים ואגודות. מוטב אולי להגדיר את התופעה כ'התגייסות חברתית מלמטה' של קבוצות בעלות אינטרסים משותפים מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית. תופעת ההתגודדות חזרה על עצמה בימי המלחמה בהיקף רחב יותר, הן בהקמת עשרות מועדונים ואגודות והן בהתארגנות ענפית של סוחרים.

חלוצי ההתארגנות הזאת היו סוחרים אריגים, ובמרכזם הדמשקאים; הם יזמו את הקמת אגודת סוחרים הטקסטיל,¹⁰⁸ וייתכן שהם הביאו אתם מדמשק את מסורת הגילדות. האגודה השנייה שקמה היתה זו של בעלי מסעדות, בתי קפה ובתי מלון; אלה הקימו עוד בשנת 1940 אגודה משותפת עם עמיתיהם היהודים – הניסיון המוצלח היחיד מסוג זה בעיר.¹⁰⁹ סיבות דומות לאלה שגרמו להתארגנות ענפית אופקית גרמו גם להתארגנות אנכית ברמה של יבואנים, סיטונאים וקמעונאים.¹¹⁰ משטר חלוקת המצרכים גרם למתח בין הסיטונאים

106. מכתבים מ'27 בנובמבר 1935, 5 בדצמבר 1935, 10 בפברואר 1937, 26 במרס 1938, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C31/36.

107. פלסטיין, 23 באפריל 1942 (נגד חלוקת הלחם); מכתב לשכת המסחר של ירושלים על המצב בחיפה, 24 ביולי 1947, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק I/Lab 32/46.

108. אל-דפאע, 18 באפריל 1943, 6 במאי 1943.

109. חוזר של התאחדות הסוחרים, ינואר 1941, על שיתוף פעולה יהודי-ערבי, הארכיון הציוני המרכזי S25/3092; אל-דפאע, 31 בינואר 1943, 2 בפברואר 1943.

110. יבואנים, למשל, פלסטיין, 13 בספטמבר 1944; סיטונאים, אל-דפאע, 2 בינואר 1944, 11 בפברואר 1944; קמעונאים, פלסטיין, 24 במאי 1944, 21 בדצמבר 1944.

לקמעונאים; הדבר בא לידי ביטוי בהפגנות של קמעונאים נגד הסדרים שהנהיגו הסיטונאים במסחר בקמה ובמצרכים אחרים. בהתארגנותם חזרו הקמעונאים למושג העות'מאני של מקצועות ואומנויות ('חרף וצנאיע') והקימו אגודה משותפת עם סוחרים ובעלי מלאכה זעירים – ביטוי למסורת שנעשתה שוב אקטואלית בתנאים שנוצרו.¹¹¹

במקביל להתפתחויות אלו התגשם אחד החלומות הישנים של לשכת המסחר: ייסוד חברות. מצד אחד הולידה הגאות בזמן המלחמה הצבר הון בקנה מידה גדול, ומצד שני התפתחה אצל גדולי הסוחרים המודעות לתועלת העסקית שבהקמת חברות גדולות. סיטונאי המכולת, התבואות וחומרי הבנייה התאגדו לחברה מסחרית משותפת ונוספו חברות להספקה, למכולת ולסחר ירקות.¹¹² ההתחברות חיזקה את מעמדם של אנשי העסקים הגדולים ויצרה אצלם ציפיות לעתיד.

מי שלא הצליח להתארגן היה הדרג הנמוך של המסחר, הרוכלים. אמנם יצאו משורותיהם אחדים מגדולי הסיטונאים, אך ככלל הם נותרו ערב רב של מחפשי פרנסה, פועלים מובטלים. הם היו חלק מהרובד העני, ואילו הסוחרים נחשבו לחלק מ'המעמד הבינוני'.¹¹³

התארגנויות ארעיות של ענפי כלכלה אחרים

לעומת המסחר שיוצג על ידי הלשכה, לא הגיעו ענפי הכלכלה האחרים לארגון ולייצוג קבועים. התעשייה היתה מדי פעם מיוצגת על ידי גדולי התעשיינים, אך ממילא היה מספרם קטן, ובענף התעשייתי היחיד כמעט שלטה חברה בריטית. ניסיונות ההתארגנות בענפי המלאכה היו ארעיים. הסנדלרים וסוחרי הנעליים התארגנו נגד יבוא ההיצף במסגרת 'אגודת יצרני הנעליים'; האגודה התקיימה שנים אחדות.¹¹⁴ בשנות השלושים ניסו החייטים להתארגן, אך הצליחו בכך רק בשנות הארבעים במסגרת אגודת הפועלים הערבית.

גם ניסיונות ההתארגנות של קבלני הבנייה והעבודות הציבוריות היו ארעיים: ב-1932 ההתארגנות נועדה למשא ומתן עם הסתתים השובתים, וב-1933 התארגנו הקבלנים בגלל הוראת הממשלה למסור שלישי מהעבודות הציבוריות של העירייה לפועלים יהודים – מבחינתם שינוי לרעה במצב שבו היה לקבלנים הערבים כמעט מונופול על עבודות אלה. גם ההתארגנויות בענף התחבורה היו ספורדיות: מדי פעם התארגנו הנהגים¹¹⁵ ובסוף התקופה בעלי האוטובוסים והמשאיות. גם התארגנויות אלה היו ביטוי למידה של ניכור ביניהם ובין צמרת לשכת המסחר שבידי הסוחרים הגדולים.

111. פלסטין, 21 בינואר 1944, 22 בינואר 1944, 24 במאי 1944.

112. אל-דפאע, 14 בינואר 1943 על חברה מסחרית של סוחרי המכולת, התבואות וחומרי הבנייה; פלסטין, 24 במאי 1944, (סוחרי מכולת), 13 ביולי 1945 (ירקות).

113. אל-כרמל, 2 בפברואר 1926.

114. מכתבים מ-5 בדצמבר 1935, 26 במרץ 1938, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C31/36.

115. פלסטין, 26 בנובמבר 1931, 12 באוקטובר 1932; אל-דפאע, 12 באפריל 1936.

5) השקפת עולמם של ראשי הלשכה

ראשי הלשכה לא הסתפקו בהדרכת הסוחרים בענייני ייצוא, ייבוא וייסוד חברות. הם ביקשו להנחיל להם גם השקפת עולם. כאן עלינו להבדיל בין שני דורות – דור המייסדים, חניכי בתי הספר העות'מאניים, והדור החדש שקיבל את חינוכו בזמן המנדט והבשיל בימי המלחמה. אופייני לדור העות'מאני היה האיש שהיה הנפש החיה בלשכה ועמד בראשה במשך 25 שנה. רשיד על חאג' אבראהים היה בעל השכלה עממית. כאשר נבחר לעירייה ב־1934 הביא עמו ספר כלכלה תורכי משנת 1912 ואמר לאנשי העירייה שמספר זה למד כלכלה.¹¹⁶ את תורתו ביקש להפיץ במאמרים ובנאוומים. בהתבטאויותיו – כדברי חברים אחרים בהנהלת הלשכה – חזרו באורח עקבי מוטיבים מסוימים, מעין 'דרוויניזם חברתי', כפי שהתפתח באירופה בסוף המאה הי"ט והגיע כנראה גם לאימפריה העות'מאנית. השקפה זו העתיקה מושגים של מדעי החיים, כגון הבררה הטבעית ומלחמת הקיום, לתחום החברה האנושית והיחסים בין העמים. במאמריו משנות העשרים המוקדמות השליך רשיד את חוקי ההישרדות הדרוויניסטיים על המצב בארץ: התחרות כלכלית גלויה לעין, מהפך במצב הכלכלי, הערבים ניזוקו והציונים התקדמו בתעשייה, בגידול עופות ובייצור חלב מפוסטר, בייבוש ביצות ובנטיעת עצים וברכישת נכסים וכפרים.¹¹⁷ ב־1944 עדיין החזיק בנוסח זה: במלחמת העולם התגשם עקרון הישרדות החזקים, ואילו החלשים היו למאכולת אש.

בסגנון זה התבטא מיכאל תומא: 'הסוחר הערבי בחיפה הוא כמו חייל על משמרתו', מגן על פנים הארץ מהשתלטות המסחר היהודי; כך גם גיאד סוידאן: אנו חיים בארץ עם עם שמצטיין בענייני כלכלה ומתחרה בנו קשות.¹¹⁸ באותו עניין התנהל גם ויכוח. חסני עבד אל־האדי, פקיד בכיר לשעבר במערכת החינוך העות'מאנית, טען בוויכוח שהיה באגודת המוסלמים הצעירים על הישרדות החזקים, שזו תורה שלאורה ארצות אירופה מחנכות את צעיריהן כדי להצדיק את השתלטותה של אירופה על המזרח – ואילו האסלאם אינו מכיר במלחמת הקיום, אלא קורא לצדק וליושר; תורת הישרדות החזקים מצדיקה שוד דרכים.¹¹⁹ המסר של ה'דרוויניזם' על פי פרשנות זו היה כפול: קריאה להתמודדות לאומית, אך גם קריאה ליזמה, להישגיות וגם לשיתוף פעולה כלכלי ערבי בדרך של התלכדות וייסוד חברות כאחד האמצעים במלחמת הקיום. המסר היה מכוון הן לעשירים והן לפועלים. על העשירים להימנע מבזבוז, לחסוך ולשתף פעולה עם עשירים אחרים;¹²⁰ המסר לפועלים ולעם היה דומה – לחסוך, חוץ ממה שנחוץ למזון ולביגוד, להוריד את רמת החיים עד לדרגה שבה

116. עדות בעל־פה, מואיד אבראהים, 10.26.1977.

117. אל־נפיר, 8 בנובמבר 1921; אל־טבל, 12 בנובמבר 1921; אל־ירמוכ, 5 בפברואר 1925.

118. אל־כרמל, 20 ביוני 1934 (תומא); מגילת אל־ערפה אל־תג'אריה, יוני 1946 (סוידאן).

119. אל־כרמל, 3 במאי 1930.

120. אל־ירמוכ, 5 בפברואר 1925, 3 באוגוסט 1928 (ייסוד בנק), 8 בנובמבר 1929 (ייסוד חברות); נאום

בוועידת לשכות המסחר, 5 בדצמבר 1942, הארכיון הציוני המרכזי S25/3474.

תוכל האומה לחסוך למען צורכי העתיד.¹²¹ המסר לפועלים כלל דחייה של הצעות עמיתיהם היהודים הקוראים להם לדרוש העלאת שכר והקטנת שעות העבודה, לשאוף לבגד אירופי ולבקר בקולנוע; הפועלים היהודים מבקשים לזרוע שנאה בין הפועלים למעסיקים הערבים. מוטב שהפועל הערבי יעבוד תמורת שכר ירוד ויכלכל את נפשו בלחם ובבצל, משידחקו היהודים את רגליו ממקום עבודתו לאחר שיעלו את שכרו ויקצרו את יום עבודתו. כבר ב־1943 פנתה לשכת המסחר ברוח זו לממשלה וקראה לה להגביל את שכרם של פועלי החקלאות הערבים, פן יהיה שכרם הגבוה קשה מנשוא לחקלאים שמעסיקים אותם.¹²²

המגמה האגררית – המסחר הערבי של חיפה היה קשור קשר אמיץ לכפר הערבי בצפון הארץ – בשיווק תוצרתו ובסיפוק צרכיו. לקשר זה היתה גם השתקפות אידאולוגית בהיווצרות מגמה אגררית ואפילו אנטי־תעשייתית. בלשכה ייצגו קו זה עבדאללה מח'ליץ, פקיד עות'מאני שעבר במלחמת העולם הראשונה לעסוק במסחר והיה חבר בהנהלת הלשכה. הוא טען שהארץ היא חקלאית, החיים הכלכליים של האומה הערבית מבוססים על חקלאות בלבד, והתיעוש יהיה על חשבון החקלאות ולא יצליח לעולם.¹²³ עוד ב־1946 נאלץ אחד מתומכי התיעוש להתפלמס עם דעות שעדיין רווחו על היות הארץ ארץ חקלאית חסרת חומרי גלם וחסרת כוח אדם מקצועי, ולכן ומוצרי התעשייה לא ימצאו בה שווקים.¹²⁴

מחשבות הדור החדש

במשך 25 שנות שלטון המנדט קם דור שקיבל את חינוכו בבתי הספר המוסלמים והנוצרים. אחדים מהם למדו באוניברסיטה האמריקנית של ביירות והיו מושפעים ממגמות המודרניזציה הכלכלית והחברתית (וגם הפוליטית) ששררו בקרב מקצת מוריה ותלמידיה. אחדים באו במגע עם זרם 'אל־קומיון אל־ערב', שביטא את הקשר שבין המודרניזציה ובין הלאומיות והיה מיוצג גם בחיפה. בני הדור החדש, לפי עדותם של ותיקי חיפה שהכירו אותם אישית, התעניינו בנעשה בעולם ועקבו אחרי ההתפתחות של סוריה ומצרים, לבנון ועיראק.¹²⁵ התפתחותם של בני הדור הזה הבשילה בשנות מלחמת העולם השנייה. עוד בראשית המלחמה ציין דוח של התאחדות הסוחרים העברית שאצל הסוחרים הערבים התהווה חלק מתקדם שמנהל את עסקיו בשיטות אירופיות¹²⁶ ועובד בשיטות מסחר יותר מודרניות.¹²⁷

121. אל־כרמל, 31 באוקטובר 1931; הארכיון הציוני המרכזי S25/10187; מג'לת אל־ע'רפה אל־תג'אריה, יוני 1945.

122. אל־דפאע, 20 במאי 1943.

123. אל־כרמל, 8 במאי 1927, 15 בנובמבר 1928. נימה דומה גם בפלסטין, 17 באוקטובר 1933 ('הארץ לא תוכל לשאת את 25 בתי החרושת שהיהודים מתכוונים להקים בחיפה', כותב סופר פלסטין בחיפה).

124. פואד אל־טבאע, במג'לת אל־ע'רפה אל־תג'אריה, גיליון אפריל־מאי 1946.

125. עדויות בעל־פה, חנה נקארה (1977), בולוס פרה, מחמד תופיק אל־יחיא.

126. חוזר של התאחדות הסוחרים, ינואר 1941, הארכיון הציוני המרכזי S25/3032.

127. עדות בעל־פה, מחמד תופיק אל־יחיא, על סוחר 'הדור החדש'.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

אמיל תומא כתב עליהם אז שהם הושפעו מההתקדמות הכלכלית שחלה בזמן המלחמה וחשבו שמצב זה יימשך.¹²⁸ את האופטימיות הזאת הביעו שניים מראשי הלשכה עם סיום המלחמה – גישה אופטימית לשיקום כלכלי אחרי המלחמה וחזון שהארץ, במפגש שלוש יבשות, תהיה נקודת משען של הכלכלה העולמית ותתרום לשלום כפי שתרמה למאמץ המלחמתי.¹²⁹

בני הדור הזה בלשכה צמחו על רקע המציאות החיפנית: בני ספנים שעלו למעמד של מנהלי חברות (אבו זיד); קבלן, בנו של בנאי מילידי כפר בחוף הכרמל; סוחר אריגים שהיה גם מנהל חשבונות; בן של בעל קרקעות בעמק יזרעאל שהפסיק מסלול פקידות ממשלתית כדי להיות מנהל סניף בנק; מהנדס, בן למשפחה לבנונית ידועה בלמדנותה, שגיס אמו היה אישיות רצויה אצל המנהל הבריטי וחברות הנפט; סוחר אריגים דמשקאי שהביא עמו מסורת של יזמה כלכלית.

נקודת הזמן שבה הגיע הדור החדש לעמדת השפעה בלשכת המסחר היתה אפריל 1944. שניים מהם קיבלו בבחירות להנהלה מספר קולות גדול משקיבל המנהיג הוותיק, רשיד אל-חאג' אבראהים.¹³⁰ הצד הרעיוני במהפך בא לידי ביטוי בהחלטה שהתקבלה במועד אחר לבטל את המפתח העדתי, שריד משטר המילתים העות'מאני. בהצבעה בהנהלת הלשכה תמכו בהחלטה 11 חברים ורק קול יחיד היה נגד: קולו של רשיד.¹³¹ אחד המאפיינים של הדור החדש (הבורגנות החדשה), כפי שכינו אותו הקומוניסטים) היה יחסם לתיעוש. החידוש היה בכך שהם לא התייחסו לתעשייה כאל עוד ענף כלכלי, אלא כאורח חיים והשקפת עולם, ביטוי מובהק של המודרניזציה. אחד מחברי הקבוצה, הדמשקאי פואד אל-טבאע, קשר את התיעוש להצבר ההון שהתרחש בזמן הגאות הקשורה למלחמה:

אין להון שהצטבר בזמן המלחמה מטרה ראויה יותר מהשקעתו במפעלי תעשייה גדולים משותפים, שיש בהם כדי להבטיח לערביי הארץ את הרווחה ואת הברכה, את הריבונות ואת החירות, את העצמה ואת הכבוד שהם נושאים את עיניהם אליהם... התעשייה בלבד היא שבונה את תפארת העמים, מייצבת את מעמדם ושומרת על עושרם... אין תקוות להשיג ריבונות בלי תעשייה.¹³²

אחד הבולטים בדור החדש של ראשי הלשכה הרחיק לכת בשבחי התעשייה: האימפריאליזם מבקש להחזיק אותנו צמודים לחקלאות ולהרחיק אותנו מהתעשייה כדי להחזיק אותנו במצב של עוני ולהוריד את רמת חיינו עוד יותר.¹³³ גם סוחר שהיה שייך לדור הקודם דיבר

128. אל-אתחאד, 15 באוקטובר 1944.

129. נאום אניס נצר ביום 25 באפריל 1945, בביטאון הלשכה מג'לת אל-ערפה, אל-תג'אריה, יוני 1945.

130. אל-דפאע, 12 באפריל 1944; הארכיון הציוני המרכזי S25/3291.

131. ההצבעה התקימה ביום 30 באפריל 1945 (יוסף ושיץ, משמר, 4.5.1945).

132. מג'לת אל-ערפה אל-תג'אריה, אפריל-מאי, 1946.

133. בנאומו בוועידת אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית, ראו תקריר מואתמר ג'מעית אל-עמאל אל-ערביה אל-פלסטיניה, 1946.

בהתלהבות על התעשייה. בדוח השנתי של לשכת המסחר הוא כתב שארץ ששמה את מבטחה בחקלאות בלבד תישאר לעולם ענייה, משועבדת ותלויה.¹³⁴ סוחר זה הציע לערבים לנצל לטיפוח התעשייה את מכסי המגן הקיימים, כפי שעשו היהודים, ולוותר על מדיניות המחאות השלילית ו'חסרת התועלת', שבה נהגה הלשכה בעבר;¹³⁵ גם כאן היה רמז לכך שהפיתוח הכלכלי-תעשייתי יסייע להשגת העצמאות יותר מהמאבק הפוליטי.

ה'בורגנים החדשים' היו אופטימים בנוגע לסיכויי התעשייה הערבית. פואד אל-טבאע הבטיח שכאשר תקום תעשייה, יימצאו גם המומחים שחסרים עתה; ועוד הבטיח שארצות ערב הן שוק פוטנציאלי גדול לתעשייה הערבית בארץ.¹³⁶ אופטימיות דומה הביע גם פריד אל-סעד, מנהל סניף הבנק הערבי, שנחשב לראש זרם ה'קומיון אל-ערבי'.¹³⁷ הוא כתב שאם ערביי הארץ יפיקו תועלת מהשיפורים התעשייתיים שהיהודים הכניסו, תוכל תעשייתם לעלות לא רק על התעשייה של ארצות ערב, אלא גם על התעשייה היהודית עצמה.¹³⁸

6 תמורות במעמד החברתי של אנשי העסקים

נקודת המוצא לדיון במעמד החברתי של הסוחרים ושאר אנשי העסקים היא מערכת הסטטוס העות'מאנית, שהיתה לפי עדותם של ותיקי חיפה הערבית, הקנתה מערכת זו מעמד חברתי גבוה למנגנון השלטון העות'מאני ולבעלי הקרקעות הגדולים; עיסוקים כלכליים ובהם מסחר ומלאכה היו בעלי סטטוס נמוך והושארו בעיקר לבני המילתים ובייחוד לנוצרים.¹³⁹ המילה 'אל-ד'ואת' שימשה ביטוי רווח למעמד חברתי גבוה; היא חדרה מהשפה העממית לשפת העיתונות וממנה למילוני השפה הספרותית.¹⁴⁰ בשיחות עם 25 ערבים חיפנים ותיקים ניסינו לברר את התכונות שנדרשו מ'ד'ואת'. התמונה המעניינת שקיבלנו היתה כדלקמן: קשר כלשהו לפקידות העות'מאנית בבכירה ולסגנון החיים שלה; הכנסת אורחים, נדיבות לב ומתן חסות לנוקמים; השכלה היתה חשובה, אך לא הכרחית; עושר נחשב רק אם היה קשור לבעלות על קרקעות. הנחות אלה העמידו במרכז את בעלי הקרקעות הגדולים, בעלי השררה על הפלאחים, את המקורבים לפקידות העות'מאנית או את בעלי התפקידים עצמם במנגנון השלטון. הכנסותיהם הגדולות אפשרו להם לקיים את ההתחייבויות החברתיות שנבעו ממעמדם.

134. דוח שנתי של לשכת המסחר הערבית, 31 במרס 1944, ג'אד סוידאן.

135. מגילת עירפה אל-תג'ארה ערביה, יוני 1945, ג'אד סוידאן.

136. שם, מאי-יוני 1946.

137. נוויה'ד' אליחות, אל-קיאדאת ואל-מאססאת אל-סיאסיה, ביירות 1981.

138. רפעת אל-עצלי, אל-עלאם אל-ענאעה אל-ערביה, ביירות?, עמ' 250.

139. עדויות בעל-פה, ז'אן מג'דלאני, מואיד אבראהים, מחמד תופיק אל-חיאי, 'בעל אחווה' (בעילום שם, לפי בקשתו).

140. פלסטין, 25 בנובמבר 1923; אל-כרמל, 19 בנובמבר 1924, 15 במאי 1927, 11 במרס 1928, 4 בנובמבר 1928, 12 בפברואר 1929. המילון אל-מנג'ד דחה את הביטוי כלא תקני במהדורת 1927, וקיבל אותו כתקני ב-1956.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

סולם הערכים של ערביי חיפה בתקופה זו הושפע מזה של החברה האגררית בצפון הארץ, שבה רק בעלות על אדמה העניקה מעמד חברתי ('כיאן'). סולם הערכים העות'מאני שרווח אז לא החשיב את התכונות האופייניות למסחר (וריוות וניצול הזדמנויות) ולמלאכה (תבונת כפיים).

גורמי התמורה במעמד החברתי

כפי שציינו בפרקים קודמים, ניצלו הסוחרים את הפחתת הערך של שטרות הכסף העות'מאניים במהלך מלחמת העולם הראשונה לרכישת מקרקעין.¹⁴¹ בסיום המלחמה החלו פקידים עות'מאנים שאיבדו את פרנסתם (מנהל לשכת הגיוס, מנהל סניף הבנק החקלאי, מנהל מחסן בנמל) לעסוק במסחר.¹⁴² חלה מעין השוואה במעמד החברתי, ונשברו כללי הסטטוס העות'מאני שהעניקו מעמד מיוחד לפקידות וולולו בעיסוקים כלכליים.

בשנות העשרים הוחש קצב התמורה הכלכלית והחברתית. יצרני סיגריות זעירים וקבלני בנייה וכריית אבן היו למעסיקים של מאות פועלים. עסקי הסוחרים החלו להתרחב עקב גידול האוכלוסייה והתרחבות הבנייה. פשוטי עם, דייגים, ספנים ובעלי מלאכה נעשו לסיטונאים עשירים. יחסי שררה חדשים התפתחו עם התהוות מקומות עבודה גדולים, שבהם שלטו מנהלים, קבלני בנייה ומחצבות במאות פועלים; על התפתחות זו נוספה תלותם של מגדלי הטבק בגליל בבעלי תעשיית הסיגריות.¹⁴³

על עליית יוקרתם של אנשי התעשייה מעידה העובדה שפואד סעד, מנהיג נוצרי חשוב, בעל קרקעות גדול ומייסד האגודה הנוצרית, ביסס בסתיו 1933 את קריאתו לאחדות מוסלמית-נוצרית על ביקורו ביריד התעשייה הערבית ועל ההתקדמות הטכנולוגית של הערבים שהיריד הוכיח¹⁴⁴ – ולא, כפי שציפו ממנו, על ההפגנות ההמוניות של 1933 ועל הנספים בהן שנפלו תוך כדי הקרבה עצמית.

דרגת סטטוס חדשה – 'עצאמי'

הנחתנו היא שבתנאים של המנדט שיקפה העיתונות במידה מסוימת את הערכים ואת הדעות של הציבור שהיה מקור פרנסתו ואליו היא כוונה – כשם שהיא ביקשה לעצב את דמותו. בשנת 1921 התפרסמו באל-כרמל שני מאמרים שאפשר לראות בהם השתקפות של סולם הערכים הערבי-עות'מאני המסורתי. הראשון היה מכוון נגד ערך השוויון; הוא טען שהשוויון אינו קיים כלל, לא בטבע ולא באנושות: 'סמאות החירות, השוויון והאחוה

141. "בן-שבת, דאר היום, 16 בינואר 1920. שבתי לוי תיאר את פרשת השטרות בזיכרונותיו (בקובץ חיפה, פרוף' נדבה [עורך], הוצאת אוניברסיטת חיפה).

142. *Palestine Directory*, Cairo 1920, entries: Mukhliss, Tiktiti, Safadi.

143. אל-כרמל, 2 במאי 1931, 1 ביולי 1931, 15 ביולי 1931.

144. שם, 21 בנובמבר 1933.

שיבשו את הסדר החברתי שעל פיו חיו אבותינו בשלום ובביטחון.¹⁴⁵ המאמר השני נכתב על ידי יוסף אל-ח'טיב; מחברו הציג את סולם הערכים הערבי המסורתי ותיאר את התכונות הדרושות לאדם כדי להגיע למעמד מכובד של מנהיגות: עליו להיות בן למשפחה אצילה, מפורסמת באומץ לבה ובנדיבותה. במילים אחרות, הסטטוס המקובל של החברה הערבית הוא שיוכי ועובר בירושה.

עתה הופיעו בחברה האזרחית של חיפה אנשים שעלו בזכות עצמם ולא בכוח מעמדם כיורשים, והיה על העיתונות לגבש מונח בשבילם. בפברואר 1922 פרסם אל-סלאם¹⁴⁶ כתבה מחיפה על הניגוד שבין ה'עצאמיון' שנכנסו לאחרונה לעירייה ובין חברי העירייה בני המשפחות הוותיקות, שהוגדרו 'פוליטיקאים'.

המילה 'עצאמי' נגזרת משמו של עצאם, שהיה שר החצר של אחד ממלכי חירה בימים שלפני האסלאם. הוא התפרסם כאדם שהגיע למעמד רם רק בזכות אישיותו ולא בזכות אבותיו. הפתגם הערבי מעמת את ה'עצאמי' עם ה'עט'אמי', שהגיע למעמד רם בזכות אבותיו (שהיו לעצמות). הסטטוס של 'עצאמי' הוא תוצאה של הישג אישי, שלא כסטטוס של יורש.

מקץ שנים אחדות העניק אל-כרמל את הכינוי 'עצאמי' לשני תעשיינים (טאהר קרמאן וחסן אל-דיכ) שהחלו את דרכם כעובדי כפיים.¹⁴⁷ הכינוי הזה העניק ליוזם הקפיטליסטי, שעלה בכוחות עצמו, מעין לגיטימציה שמקורה בהיסטוריה הערבית. עורך אל-כרמל מסיק את המסקנה שישנה 'דלת פתוחה לכל המעמדות'. האיש החדש 'מוכיח שאפתנות', הוא 'תובע לעצמו מנהיגות'. כאן מכניס העורך את ערך השוויון שנגדו התריס שנים אחדות לפני כן.

מהעיתונות הגיע מונח ה'עצאמי' לספרי 'מי ומי'.¹⁴⁸ בייחוד בהתייחסות לאנשי עסקים חיפנים ויפואים. זה היה מונח היסטורי, ובכל זאת עמד בקריטריונים של התקופה. איש עסקים, נכד של עשירים, הגדיר את עצמו כ'עצאמי' משום שהחל את מסלולו כפקיד, ועלה בזכות עצמו – כי מעמד של 'עצאמי' אי-אפשר לרשת.¹⁴⁹

דרך ה'עצאמיון' לעילית החברתית

בתקופת המנדט איבד תואר ה'ד'ואת' מהילתו ומיוקרתו. העיתונים החלו להשתמש בו בפחות הבחנה, ובשנת 1940 קרא אל-כרמל לפגישה של 'ד'ואת דגולים מבני כל המעמדות', פגישה שבה ייבחר המועמד הערבי לראשות העירייה.¹⁵⁰ עם זאת לא שאפו האנשים שעלו בזכות עצמם להיות עילית חדשה. מטרתם היתה להתקבל לעילית החברתית הקיימת, ולשם

145. שם, 12 בינואר 1921.

146. אל-סלאם, 8 בפברואר 1922, כתבה מחיפה.

147. אל-כרמל, 8 ביוני 1929.

148. למשל ב'מן הו מאת אחמד ח'ליל אל-עקאד, יפו 1945.

149. עדות בעל-פה, סלימאן קטראן.

150. אל-כרמל, 10 בפברואר 1940.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

כך נקטו כל מיני אמצעים. דרך אחת היתה התקשרות בקשרי נישואים עם משפחות ה'ד'ואת'. ח'ליל טה נשא נשים ממשפחות אל-יאסין ואל-צלחה; טאהר קרמאן נשא נכדה של צאדק פאשא.¹⁵¹ דרך אחרת היתה אימוץ נורמות של 'ד'ואת': נדיבות, קבלת תפקידים ציבוריים, מתן חסות ויישוב סכסוכים, עיסוק בווקף ובניית מסגדים.

הקמצן איננו דמות פסיכולוגית או ספרותית בלבד. בתקופות של התפתחות כלכלית מהירה נדבק סטראוטיפ זה לבורגני שעוסק בהצבר הון בקדימות ראשונה ואינו מוכן להקצות מהונו למעשי חסד. אחד העיתונים בא בטענות לסיטונאי עצים מביירות, שבא לחיפה כסוחר ועיר: במחסן העצים שלו פרצה שרפה ורק התערבותם של קבוצת צופים הצילה אותו מכליה; העיתון טען שהקמצן לא מצא לנכון לגמול לצופים שהצילו את רכושו. בסופו של דבר למד האיש לקח, ולאחר זמן תרם לבניין מועדון הצעירים המוסלמים ולבניית מסגד.¹⁵² הסוחרים שעלו בכוחות עצמם תפסו מקום מכובד במגביות הרבות שנערכו בעיר למטרות רווחה, לבריאות ולחינוך וכן למתן סיוע לנפגעי אסונות טבע ומאורעות דמים בארץ ובארצות שכנות.¹⁵³ חלקם של ה'עצאמיון' במגביות עלה בהדרגה; הם קיבלו עליהם תפקידים ציבוריים למיניהם, דוגמת אפוטרופסות על הקדשים, חלוקת סעד, פעילות בוועד למען היתום.¹⁵⁴ הם עסקו בתפקידים המסורתיים של ה'ד'ואת' תוך כדי התאמתם לנסיבות החדשות: יישוב סכסוכים עסקיים;¹⁵⁵ מתן חסות לאגודות פועלים,¹⁵⁶ פטרונים למועדונים¹⁵⁷ והכנסת אורחים - הן לאורחים חשובים מהחוץ והן להתכנסויות ציבוריות.¹⁵⁸

מסגרות חברתיות מיוחדות - שתי קבוצות מוצא של אנשי עסקים חדשים, אנשי שכם ודמשק, הרגישו צורך להעלות את מעמדם על ידי התגודדות במסגרת חברתית מיוחדת. הראשונים היו אנשי שכם, והם צירפו גם פקידי ממשלה ובעלי מקצועות חופשיים להאדרת מעמדם. הם הקימו בשנות השלושים את מועדון 'עידון המידות וגמילות חסדים',

151. שם; עדויות בעל-פה, מחמד תופיק אל-יחיא, 'בעל האחוזה'.

152. אל-כרמל, 14 בינואר 1931 (הצופים), 24 באוקטובר 1931, (מועדון); אל-דפאע, 11 בינואר 1943 (מסגד).

153. על תרומת טאהר קרמאן לבניית בית ספר ראו מנהל מחלקת החשבונות למוכיר הראשי, 31 במאי 1933, ארכיון המדינה חטיבה 2 L172/33.

154. מחמד שריף מנצור וטאהר קרמאן היו אחראים לחלוקת כספי העירייה לעניים מוסלים, יוסף ושיץ משמר, 6 באפריל 1946; מחמד עלי דלול היה חבר הוועד למען היתום, אל-כרמל, 3 בפברואר 1940.

155. חסן אל-דיכ יישוב סכסוך בין משפחות ספנים (אל-כרמל, 8 בינואר 1928).

156. מזיד עמורה, בעל מוסך (אליירמוכ, 25 בנובמבר 1929); הקבלן חסן שבלאק, (הארכיון הצינוני המרכזי S25/3300, ידיעות, 7 בספטמבר 1947); מחמד עלי דלול, קבלן (הארכיון הצינוני המרכזי S25/3240, ערך מ"ע דלול); פדלאללה מג'דלאני, תפסן (הארץ, 16 באפריל 1941, אגודת פועלים נוצרית-אורתודוקסית).

157. ארכיון המדינה תיקי ממשל מחוז חיפה, תיק 61/75, קבלנים במועדון מצרי; טאהר קרמאן, פטרון למועדון השכמי, (יוסף ושיץ, משמר, 9 במרס 1945).

158. טאהר קרמאן אירח את שכרי אל-קנותלי (אל-כרמל, 28 בפברואר 1931); סלים עיתאני אירח את ריאד' אל-צלח (אל-דפאע, 3 ביולי 1944).

שנעשה כתובת לכל יוצאי שכם והשומרון¹⁵⁹ וחיוק את זהותם ואת מעמדם המיוחד. ב־1942 החליטו הסוחרים הדמשקאים להקים לעצמם מועדון. שלא כאנשי שכם, שפתחו את מועדונם 'לכל ערבי',¹⁶⁰ פתחו אותו הסורים רק לעצמם ולמוסלמים לבנונים. הקמת המועדון הסורי עוררה הדים אצל אנשי שכם, והם חידשו את מועדונם; טאהר קרמאן תרם לו כסף ומעון וזכה בכך להעלאת מעמדו. ההתגודדות נתנה לשתי הקבוצות של ה־'self-made men' תחושת כוח ושיפרה את מעמדם.

בזמן הגאות הקשורה למלחמה ביצרו אנשי העסקים את מעמדם בצד העילית החברתית הוותיקה, שמקצת אנשיה שמרו על מעמדם. אנשי העסקים לא נעשו לעילית חדשה ומתחרה למרות מאמצי 'הבורגנות החדשה'; ייתכן שהסיבה היתה שהם לא הצליחו לגבש סולם ערכים חדש ומשכנע, שיהיה מקובל על חלק גדול מהחברה הערבית בחיפה, כפי שנודעה בשעתו השפעת ה'דואת' כהנהגה חברתית. כל מה שיכלו להשיג היה ליצור רשת לא פורמלית של 'חברה אזרחית' בתחום הכלכלי והמוניציפלי, שהשפעתה על הציבור הרחב היתה מצומצמת.

7) חברה אזרחית, מערכת פוליטית

בדיונינו בעולם העסקים של חיפה אנו נתקלים במעין 'דואליזם פסיכולוגי' שמופיע בצורות שונות, והנפשות הפועלות בו היו מודעות לו כסתירה בין התועלת האישית לאינטרס הלאומי. הדואליזם לא היה מוחלט. האינטרס הלאומי נתפס גם כאלמנט 'מטה-כלכלי' שחורג מגבולות הכלכלה, דואג להבטחת הקיום הלאומי והטריטוריה וכן לשמירה על האופי הלאומי של הארץ – 'תנאי הייצור' בלשון בורוכוב. מלבד זאת הפיקו אנשים לא מעטים גם תועלת כלכלית מהחיים הפוליטיים בכל מיני דרכים – קידום מכירות, תמיכה במצב של התחרות. בחברה הערבית של חיפה בלטו שני יסודות מרכזיים: (1) יחידים והתאגדויות שפעלו למען האינטרס הפרטי בלי לשים לב לאינטרס הרחב יותר של הקיבוץ הלאומי שלהם; (2) יחידים ('מנהיגים') והתאגדויות (מפלגות, אגודות מוסלמית וכו') שתבעו מכל פרט נאמנות מלאה לאינטרס הקיבוצי הכולל וביקשו לגייס את הציבור על ידי שכנוע או כפייה כדי להכפיף את התועלת האישית לאינטרס הקיבוצי.

במקרים רבים פעלה השניות הזאת בתוך נפשו של הפרט, שנקרע בין נאמנותו לפרנסת משפחתו ובין נאמנותו הלאומית, ולעתים קרובות לא עמד במבחן.¹⁶¹ אצל לא מעטים נוצר מעין דו־קיום שביר בין התועלת הכלכלית לאינטרס הלאומי. החיים הכלכליים והחיים הפוליטיים היו שזורים אלה באלה ובעת ובעונה אחת גם חצויים. לא היתה סתירה בין

159. ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C405/36.

160. ושיץ, לעיל, הערה 157.

161. ראו למשל את התכתובת בפרשת השיח' נמר אל־חטיב, שהואשם בהפרת החרם, ארכיון המדינה תיק 65.3283, 25 בפברואר 1947, 2 באוגוסט 1947, 4 באוגוסט 1947.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

המטרות (שמירת הטריטוריה ואופיה הלאומי הריבוני).¹⁶² לעומת זאת היתה סתירה בשאלת האמצעים להשגת המטרות, וזו התפתחה לקראת סוף תקופת המנדט לוויכוח עקרוני. התוצאה היתה יחסי גומלין מגוונים ומורכבים בין הפעילות הכלכלית לפוליטית. הגופים הפוליטיים ניוזנו מהפעילות הכלכלית. הם קיבלו ממנה תמיכה מוסרית (הצהרות ועצומות, השתתפות בפעולות וארגון, איוש מוסדות) ותמיכה חומרית (תמיכה פיננסית למימון פעולות ולגיוס כוח אדם).

עולם העסקים לא היה הזירה היחידה שבה התקיימה אותה השניות-תוך-אחדות. המצב היה דומה בחיים המוניציפליים ובאיגוד המקצועי. בכל התחומים האלה התקיימו אינטרסים משותפים בצד האינטרסים הלאומיים המנוגדים.

הפובליציסטיקה הערבית ראתה בשניות בעיה מוסרית והתייחסה אליה כאל חולשת האופי של בעל הקרקעות, הסוחר, העסקן המוניציפלי או עסקן האיגוד המקצועי. ואולם הבעיה רחבה יותר; היא בעיה כללית של התפתחות החברה האנושית, בייחוד בשלב היסטורי מסוים. מאז כתב אדם פרגוסון את מסתו על תולדות החברה האזרחית, פיתחו הוגי דעות את ההשקפה על חוסר הזהות בין החברה ('האזרחית') למדינה. החברה האזרחית נתפסת כמכלול של יחידים והתאגדויות הפועלים למען השגת מטרות פרטיות, 'אנוכיות', בתחום הכלכלה, החברה והתרבות; לעומתה מייצגת 'המדינה' את האינטרס הכולל ומכפיפה לו את האינטרסים הפרטיים. לפי תפיסה זאת קיימת סתירה בין החברה האזרחית למדינה, אך קיימת גם אחדות ביניהן ומתפתחים יחסי גומלין.¹⁶³

בארץ ישראל המנדטורית-קולוניאלית – ובייחוד בתנאים המיוחדים של חיפה – התקיימה חברה אזרחית שמולה לא עמדה המדינה המנדטורית אלא שתי מערכות פוליטיות-לאומיות נפרדות, שביקשו במצב של טרום-מדינה לגייס את החברה האזרחית למען מטרותיהן, אם על ידי שכנוע ואם על ידי כפייה.

במסגרת המושגים האלה ניטיב להבין את היחסים שבין אנשי העסקים למערכת הפוליטית בחיפה כחלק מהיחסים שבין החברה האזרחית – על מרכיביה הכלכליים, המוניציפליים והפועליים – ובין המערכת הפוליטית. החברה האזרחית אינה נתונה מראש אלא היא שלב מסוים בהתפתחות החברה בכללה, שלב שהבשיל עם המהפכה התעשייתית באירופה; השפעתן הדיפרנציאלית של התמורות על החברה הערבית והחברה היהודית מסבירה גם את ההבדלים ביחסים שבין חברה אזרחית ובין המערכת פוליטית בשני המגזרים.¹⁶⁴

162. ד' הכהן, עת לספר, תל-אביב 1974, עמ' 293: 'לא פגשתי אף ערבי שקידם בברכה או הבנה את כיסופי היהודים למדינה עצמאית'.

163. A. Gramsci, *Note sul Machiavelli*, Torino 1975, pp. 106, 163ff; A. Gouldner, *The Two Marxisms*, New York 1980, p. 339

164. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב 1977, עמודים 11-17, 27-28, 186.

ערבים ויהודים בחברה האזרחית של חיפה

מבחינת היחסים הפוליטיים בין שני המגזרים לא היתה חיפה שונה מכל חלק אחר של הארץ. לעומת זאת היא היתה שונה בכל תחומי החברה האזרחית. לחיפה היה נמל אחד, מרכז עסקים ראשי אחד ומשק נפט אחד, והיתה הגמוניה של המגזר הממשלתי בכלכלת העיר. כל זה לא אפשר קיום שתי חברות אזרחיות סגורות ונפרדות. כדי לתת דוגמה, אי־שיתוף בתחום המוניציפלי היה מניב תוצאות מנוגדות לאינטרס המשותף של קידום העיר ופיתוחה. ערבים ויהודים נפגשו בחיי היום־יום גם כבעלי אינטרסים משותפים, פרטיים או קיבוציים, בתחום הכלכלי, המוניציפלי והפועלי־מקצועי. דוגמה לכך הן ההתבטאויות הסותרות של העיתון הערבי הוותיק, אל־כרמל, בבקשו להציג את נקודת הראות של החברה האזרחית וגם את נקודת הראות של המערכת הפוליטית; מדי פעם הביע גישה אופטימית לסיכויי התפתחותה של העיר,¹⁶⁵ וכפי שהזכרנו הביע מדי פעם חשש שגאות כלכלית תחזק את הטענה הציונית בדבר כושר הקליטה, והממשלה תגדיל בשל כך את מספר רישיונות העלייה.¹⁶⁶ הנימה היסודית היתה הסתירה שבין 'התועלת', האינטרס הכלכלי, ובין האינטרס הפוליטי המבוטא על ידי ראשי המערכת הפוליטית. עקב שניות זאת התפתחו בחיפה מערכות פוליטיות נפרדות – כמו בכל הארץ – ומערכת אחת של חברה אזרחית.

לא־ההפרדה הזאת היו כמה ביטויים: קבוצות לחץ ארעיות שביטאו אינטרסים משותפים של קבוצות אוכלוסייה שהורכבו מבני שני העמים;¹⁶⁷ שיתוף מוסדי של עובדים במקומות עבודה משותפים; מפגש על בסיס עסקי בשוק (שוק הסחורות, הבתים והדירות, העבודה והשירותים), שנבנה על עסקאות חד־פעמיות; מספר לא קטן של שותפויות עסקיות קבועות יותר.

המישור האישי – ביחסי מסחר קבועים יותר במישור האישי היתה חשיבות רבה ליחסי האמון האישיים הבנויים על הערכת אישיותו ומהימנותו של השותף. מעט נכתב על נושא זה, אך בשיחות עם חיפנים ותיקים, ערבים ויהודים, הרבו לחזור אליו. הערכת אישיותו של השותף קבעה לעתים קרובות למדי אף יותר מהשתייכותו הלאומית. משפט המפתח היה 'מילה היתה מילה' – בפי ערבים ויהודים כאחד. סוחר ערבי היה מזמין סחורות בטלפון מיבואן יהודי, בלי אישור בכתב, ואם מחיר הסחורה עלה בינתיים בחו"ל, היה מקבל את שינוי המחיר בלי ויכוח.¹⁶⁸

165. אל־כרמל, 8 ביולי 1928, 27 באפריל 1929, 26 באוקטובר ו־29 בנובמבר 1930.

166. שם, 6 בפברואר 1929.

167. סנדלרים (אל־כרמל, 29 בנובמבר 1930), נהגים (אל־כרמל, 11 בנובמבר 1931, הסביר מדוע נחוצה שבייתה משותפת, אך הביע דאגה פן יפיצו היהודים שישנו הסכם בין יהודים לערבים), דיירים (פרוטוקולים של לשכת המסחר העברית, 7 באוגוסט 1934).

168. עדות בעל־פה של היבואן אהרון רוזנפלד, שהיה חסיד גדול של שיתוף פעולה כלכלי (פרוטוקולים של לשכת המסחר העברית, 7 באוגוסט 1934, 4 בספטמבר 1934, 21 במאי 1936, 29 ביוני 1936, 5 ביולי 1936, 26 בדצמבר 1938).

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

ליחסי המסחר המפותחים שבין ערבים ליהודים בחיפה אפשר למצוא תיעוד במקורות מהתקופה ומעדויות מאוחרות בעל-פה. יושב-ראש לשכת המסחר הערבית, תוך כדי התרסה נגד מה שהוא כינה שליטת הסוחרים היהודים על הסוכנויות המסחריות של פירמות בחו"ל, לא נמנע מלהוסיף כי 'היחסים המסחריים בין יהודים לערבים היו תמיד טובים'.¹⁶⁹ קשה לדבר על המשק הערבי ועל המשק היהודי בחיפה כעל משקים נפרדים, כאשר יבואן יהודי היה מוכר סחורות מכולת מייבאות לסיטונאים ערבים, ואלה מצדם היו מוכרים לסוחרים בני שני העמים.¹⁷⁰

התחרות במישור האישי - המפגש בשוק גורם להשתלבות כשם שהוא גורם להתחרות. שני הצדדים הפעילו בהתחרות זאת את היתרונות היחסיים שלהם: ההיכרות עם קהל הלקוחות וצרכיו; הגישה לכווח עבודה זול יותר או מיומן יותר; ידיעת השפה הערבית לעומת ידיעת שפות זרות שאפשרה הידוק קשרים עם פירמות בחו"ל. בציבור היהודי נמצאו יותר מומחים ובעלי מקצוע לענפים של כלכלה מפותחת.¹⁷¹

לסוחר היהודי היה יתרון בתחום האשראי והזיקה לבנקים, והוא היה מסוגל ביתר קלות להעניק אשראי לסוחר הערבי, שהיה קשור במגזר החקלאי הערבי ותלוי במצב הכספי של לקוחותיו הכפריים, בתנודות עונתיות ובמכות טבע.¹⁷² מידת ההשתלבות וההתחרות שבין אנשי עסקים יהודים לערבים היתה תלויה במצב בשוק. בתחילת כל גאות גברה ההשתלבות, ואילו לקראת סיומה גברה ההתחרות בעקבות הצבר הון וידע בצד הערבי והתפתחות קשרי החוץ שלו. כל זה הוליד במסחר הערבי מגמה להתעצמות ולפרוטקציוניזם לאומי; גישה זו היתה ממילא מובנית בצד היהודי במאמץ היישוב ל'בינוי אומה' וליצירת כלכלה עצמאית. התחרות במישור הקיבוצי - ההתחרות לא התנהלה רק במישור האישי של עסקאות בודדות. היא פלשה לתחום המטה-כלכלי של התמודדות על התנאים היסודיים של הייצור: קרקע, כוח עבודה ('כיבוש העבודה' משני הצדדים), ודרכי תעבורה (בייחוד בתקופות של מתח ביטחוני). תופעות אלה הבלטו את האנטגוניזם הלאומי (משמרות נגד עבודה ערבית, חרם משני הצדדים), ואילו ההשתלבות, שהתנהלה בעיקר במישור האישי, לא תרמה לפתרון הבעיות הפוליטיות של השליטה בטריטוריה, האופי הלאומי של העיר והריבונות.

169. מג'לת אל-ערפה אל-תג'אריה, כרך 3 מס' 13, דצמבר 1946.

170. עדות בעל-פה, היבואן עמנואל גליקסברג היה מוכר לקרמאן, לטראקבי ולוורדה. קרמאן היה מוכר לסוחרים יהודים וערבים.

171. בצד היהודי הצדיקו את שיתוף הפעולה עם קרמאן בא'בן וסיד' בעובדה שחצן נמכר במידה רבה לממשלה, והדבר חייב העסקת פועלים ערבים (יוסף רוזן, כתבים נבחרים, תל-אביב 1975, עמודים 187-188; ד' הכהן, עת לספר, תל-אביב 1974, עמ' 45). קרמאן טען שהוא מוכר חצן ליהודים (דוד הכהן, עדות בעל-פה), וכן שלא מצא מומחה ערבי להפעלת כבשן סיד מודרני (פלסטין, 7 ביולי 1931).

172. עדות בעל-פה, יהודה כתרן. הסוחר הערבי היה זקוק לאשראי גם משום שמכר באשראי לכפריים וקיבל את יבולם רק אחרי הקציר.

החרם הערבי, הנמקתו ופעיליו

הביטוי החריף ביותר של שלילת ההשתלבות בחברה האזרחית (בתחום הכלכלי אך גם בתחום האיגוד המקצועי ובמידת־מה בתחום המוניציפלי) היה החרם. בעוד פעולות החרם של היישוב שכוונו נגד ערבים (משמרות נגד עבודה ערבית, קריאה לקניית תוצרת עברית) נבעו מן השאיפה הבסיסית של הציונות ליצור חברה עצמאית שנושאת את עצמה ומכסה את כל תחומי החיים,¹⁷³ התכוון החרם הערבי להכשיל את השאיפה הזאת; הוא לא ייצג אינטרסים פרטיים שנועדו להכשיל עסקאות חד־פעמיות, אלא היה בעיקרו מכוון להגנה על אינטרסים מטה־כלכליים ופוליטיים.

עובדה זו באה לידי ביטוי הן בהנמקות שהושמעו והן באפיונם של מפעילי החרם. כבר הכרוזים הראשונים של החרם בתחילת 1920 קראו לערבים להחרים את אויביכם היהודים הציונים' ולא לקנות מהם דבר, כי בכסף שירוויחו במסחרם עם הערבים ישתמשו היהודים 'כדי להרוג את הערבים ולגרשם ממולדתם'.¹⁷⁴

בשנות העשרים והשלושים חזרה העיתונות הערבית החיפנית על הטענה שהיהודים, המאופיינים כסוחרים שמתפרנסים מלקוחות ערבים, ייאלצו בעטיו של החרם לחזור לארצות שמהן באו.¹⁷⁵ אחרי מאורעות 1929 פרסמה האגודה המוסלמית כרוז חרם בנוסח של אי־התרועעות עם האויב: 'לא לאינטרסים הדדיים, לא לידידות, לא לקיום יחסי מסחר'.¹⁷⁶ ואותו האופי הפוליטי בעיקרו של החרם בא לידי ביטוי באפיון מפעיליו ומבצעיו.

הפעילים בתנועת החרם לא היו בהתחלה הסוחרים ואנשי העסקים, אלא ראשי העדות הדתיות (המופתים המקומי וכוהני הדת של עדות נוצריות¹⁷⁷) ולאחר מכן העיתונאים והאגודה המוסלמית כמוסד לאומי מרכזי. העיתונאים תיארו את החרם כ'רצון האומה' – כלומר המוסדות הלאומיים¹⁷⁸ – והאשימו את הסוחרים בהכשלתו (על ידי אגירת סחורות יהודיות ומכירתן במחירים מופרזים¹⁷⁹). יוצא שהמערכת הפוליטית ולא הסוחרים ולשכת המסחר היו פעילים בביצוע החרם.

173. משרד המושבות הסביר את החרם היהודי על הערבים בשנת 1929 כתגובה על המאורעות: *Reports by His Majesty's Government in the UK to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Transjordan* (1929), p. 8. מושל המחוז הסביר את החרם הדומה על ערבים במאי 1920 באורח דומה: PRO, FO/371/6375/7618/35, Political Report, May 1921.

174. מכתב קיזרמן לסטנסטון, 10 במרס 1920, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק 30.

175. אל־ירמוכ, 25 בנובמבר 1929; אל־כרמל, 6 במרס 1936.

176. אל־ירמוכ, 24 באוקטובר 1924.

177. ראו הערה 174.

178. באל־ירמוכ, 19 בנובמבר 1929, האשים רשאד אבו ע'רביה את תושבי חיפה ברמיסת החרם ובהפרת צו האומה.

179. אל־כרמל, 14 במרס 1931, כותב שהסוחרים הכשילו את החרם שהכריזו עליו הוועד הפועל הערבי על ידי רכישת סחורות יהודיות ומכירתן במחיר מופקע.

פוליטיזציה ודה-פוליטיזציה של אנשי העסקים

ניצנים ראשונים של התעניינות בפוליטיקה הופיעו אצל סוחרי חיפה עוד בשלהי התקופה העות'מאנית. עשרה סוחרים, רובם נוצרים, היו בין החותמים על מברק ברכה מחיפה לקונגרס הערבי הראשון שהתקיים ב־1913 בפריז.¹⁸⁰ סוחרים השתתפו בגופים הפוליטיים שקמו בחיפה עוד בתקופת הממשל הצבאי הבריטי (המפלגה הערבית,¹⁸¹ האגודה המוסלמית). הם היו בין החותמים על עצומות נגד המדיניות הבריטית המבוססת על הצהרת בלפור ונגד הפרדת חיפה מסוריה (שפגעה לדעתם בקשרי המסחר שבין חיפה לדמשק).

המשך משטר המילתים, שחייב הקצאת ייצוג לעדות הנוצריות במוסדות פוליטיים יציגים, תרם למשיכת הסוחרים הנוצרים לקלחת הפוליטית של הוועידות הלאומיות הפלסטיניות והוועד הפועל הערבי, ומשפחות של סוחרים 'נידבו' את אחד מבניהן לעסוק בפוליטיקה. את אוירת הפוליטיזציה היטיב לתאר אחד ממושלי המחוז בדוח הפוליטי שלו בפברואר 1921: 'חיפה הינה, בכל עת, מרכז של ויכוח פוליטי וביטוי חופשי של דעותיהם של מוסלמים ונוצרים כאחד. דעות אלה, בייחוד אצל הסוחרים והעשירים, נוטות לשקף באופן חריף למדי מצב רוח מלא חששות ולעיתים מריר'.¹⁸²

גם בשנות העשרים הוסיפו סוחרים לפעול במוסדות בעלי אופי קהילתי-פוליטי – האגודה המוסלמית,¹⁸³ אגודת הצעירים המוסלמית – וסוחרים אחרים מונו או נבחרו לעירייה, שהיתה יותר מוסד של החברה האזרחית מגוף שעוסק בנושאים פוליטיים מובהקים.¹⁸⁴

ממסחר למנהיגות – אחת הדמויות הבולטות שפנו לעסקנות במוסדות הפוליטיים של חיפה הערבית תואר בראשית מסלולו הפוליטי כסוחר, ואכן עסק במסחר של מצרכי מכולת.¹⁸⁵ אך לא המסחר והעושר עשו את רשיד אל-חאג' אבראהים למנהיג הפוליטי המוכר של חיפה הערבית. הוא לא עשה חיל כסוחר ולא התעשר, אף שהיה במשך 25 שנה הנפש החיה של לשכת המסחר והקדיש מחשבה לנושאי מסחר וכלכלה. גם המוצא המשפחתי לא היה הגורם שעשה את רשיד למנהיג. משפחתו היתה ותיקה ובעלת נכסים בינוניים. בניה עסקו בתקופה העות'מאנית בגננות, בדיג ובמסחר קמעונאי ומילאו משרות זוטרות במנהל הציבורי (לשכת המסחר והחקלאות, מחלקת החינוך¹⁸⁶). בני המשפחה הוסיפו להיות קשורים לעבודות הים ולמסחר גם בימי המנדט,¹⁸⁷ חוץ מרשיד ומבנו (הבן עסק בתעשייה). עיתונאי

180. אל-כות'ראני, ות'אייק אל-מאתמר אל-ערבי אל-אוויל, ביירות(?).

181. עזיז מיקאתי, עזיז עיראני, ג'אד סוידאן, אניס ג'אר, עבד אל-לטיף תכריתי, מצטפא פח'רי, אניס אל-חורי (אל-חות, אל-קיאדאת..., עמ' 850).

182. ארכיון המדינה: FO 371/6375/3882, Political Report for February 1921

183. בשנת 1919 היו חמישה סוחרים בהנהלת האגודה המוסלמית, ב־1922 שישה וב־1934 שבעה.

184. ב־1920 אליאס מנצור ואסכנדר ברג'ש, ב־1926 אבראהים צהיון, ב־1927 אניס אל-חורי, ב־1931 קיצר אל-אביד וטאהר קרמאן, ב־1940 ג'ורג' טויל.

185. 'אחד מסוחרי חיפה', 11 במאי 1921, אל-כרמל; *Palestine Directory*, Cairo 1920

186. סאלנאמה ולית ביירות, 1318/9 (1900-1902).

187. קבלן סבלות בנמל וקבלן סירות, בעל מסעדה, בעל חנות ספרים, סוחר דגים.

שהכיר את רשיד טען שהוא נכשל במסחר בגלל 'התמכרות לפוליטיקה' והוציא את כספו על פוליטיקה ועל קבלת אורחים מחו"ל.¹⁸⁸ איש מבין ותיקי חיפה שנשאלו על משפחת אל-חאג' אבראהים לא הגדיר אותה כמשפחת 'ד'ואת', אם כי הם הגדירו את רשיד עצמו כ'ד'ואת', ואפילו כ'ד'ואת טיפוס'.¹⁸⁹

משקיפים בני התקופה, אנגלים, ערבים ויהודים, ניסו להסביר את הסיבות שעשו את רשיד ל'מנהיג האמיתי של חיפה';¹⁹⁰ היה מי שתיאר אותו כ'המוסלם הקנאי ביותר של חיפה',¹⁹¹ אחרים ציינו את יכולתו להטיל את מוראו על ראשי הציבור (חסן שכרי, המטראן חכים, ראשי המועדונים)¹⁹² בדרך של 'התפרצויות זעם',¹⁹³ ואת שליטתו באלמוות ממוסדת ('שבאב', 'צעירים מוסלמים', צופים¹⁹⁴). עם זאת ציינו שידע לנהוג באופן פרגמטי כלפי השלטון הבריטי וברוב התקופות שמר על קשרים תקינים אתו.

דה-פוליטיזציה וחיפוש פטרונים

מקצת אנשי העסקים השתדלו להתרחק ממעורבות בעניינים פוליטיים. דוגמה בולטת היה עוזי ח'יאט, גדול הבנאים-קבלנים של חיפה, שחתם ב-1920 על עצומה נגד המנדט, אך הפסיק לאחר מכן כל הופעה פוליטית; היוצא מן הכלל אירע בשנת 1930, כאשר התערב לשם מניעת קרע בין הקתולים למוסלמים. אחרים מבין אנשי העסקים בחרו בדרך של 'פוליטיקת מנע' על ידי יצירת קשרים נוסח 'שמור לי ואשמור לך' עם מנהיגים פוליטיים כוחניים.

ערביי חיפה היו רגילים להבחין בין 'מנהיג' ובין 'סוחר' כדמויות יציגות.¹⁹⁵ גם דוד הכהן, שהיה מעורב בענייני הצמרת הערבית מתוך מגעים הדוקים, קיבל את ההבחנה הזאת,¹⁹⁶ כל דמות היתה מעין 'אב טיפוס'; ה'סוחר' היה זקוק מדי פעם ל'פטרונות' של המנהיג. לדוגמה נביא שתי אפיוזות מחיי איש העסקים המוסלמי הבולט ביותר של חיפה, חאג' טאהר קרמאן. אחרי מותו של המופתי המקומי, מחמד מראד, נציג חיפה והצפון במועצה המוסלמית

188. אבראהים כרים, אל-סג'ל אל-דה'הבי, ביירות 1944/5, ערך רשיד אל-חאג' אבראהים.
189. עדות בעל-פה, מחמד תופיק אל-יחיא; יעקב סלומון, ברכי שליל, ירושלים, 1980, עמ' 103: 'דיבורו היה שקט ואציל'.
190. הגדרה של אהרון חיים כהן, 'ידיעות פוליטיות על הנעשה בין הערבים', 18 בנובמבר 1937, ארכיון המדינה S25/10097.
191. מכתב מק'לרן ליאנג, 22 באוקטובר 1920, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק Y13/32.
192. ידיעות גד 9 באוקטובר 1934, הארכיון הציוני המרכזי S25/3542; שם, S25/3291, ערך רשיד אל-חאג' אבראהים, אוקטובר 1944; יוסף ושיץ, משמר, 1 בינואר 1945.
193. אבא חושי אל זאב שרף, 5 באפריל 1943, תיק המחלקה הערבית של ההסתדרות, מועצת פועלי חיפה.
194. Tegart Papers, St. Anthony's Middle East Center, Oxford, Box I file 3b, CID Reports. ידיעות הלשכה הערבית, 1 במרס 1933, הארכיון הציוני המרכזי S25/3542; שם, S25/3542, ידיעות הלשכה הערבית, 19 בנובמבר 1934; שם, S25/10197, סקירה 8 בינואר 1936 - 17 בפברואר 1936.
195. עדות בעל-פה, 'בעל האחוזה'.
196. סקירה של ד"ר על חיפה לפני המאורעות, 28 באוקטובר 1936, הארכיון הציוני המרכזי S25/4178.

העליונה, שלחו מגדלי הטבק בצפון מברקים לממשלה ודרשו בהם למנות את רשיד אל-חאג' אבראהים לחבר במועצה במקום מראד.¹⁹⁷ מגדלי הטבק היו קשורים לחברת הטבק של קרמאן, ואל-כרמל תיאר את משלוח המברקים כפעולה שיום קרמאן כדי להבליט את מנהיגותו. ואולם את המפתח האמתי למבצע זה אנו מוצאים בשיחה שניהל דוד הכהן עם קרמאן ב-1936 (או 1937) בבירור (קרמאן נמלט לשם לאחר שאיימו על חייו).

השיחה התנהלה אחרי הירצחו של חאג' ח'ליל טה, שדוד הכהן תיאר אותו, מתוך היכרות אישית, כ'עמיתו ומשענתו העיקרית של קרמאן בעיר'. קרמאן, שהיה מודע לקשרים הטובים של דוד הכהן עם השלטונות הבריטיים, רמז לו שהוא מעוניין בשחרורו של רשיד אל-חאג' אבראהים ממעצרו בסרפנד.¹⁹⁸ דוד הכהן פירש את פנייתו של קרמאן כשאיפה שתהיה לו 'יד עוזרת ומגינה', כלומר שאחרי מותו של ח'ליל טה נזקק קרמאן לפטרון פוליטי חדש שיגן עליו. יתר על כן, עסקיו של קרמאן היו גדולים מדי וקשריו עם גורמים כלכליים יהודים היו מסופעים מדי מכדי שיוכל להסתפק בפטרונות של מנהיג מקומי. לכן פיתח יחסים מיוחדים עם המופתי של ירושלים, שלח לו תשורות ותרומות והתלווה אליו לתפילה במסגד.¹⁹⁹ ואכן, קרמאן נזקק לשירותיו של המופתי. משהסתכסך קרמאן עם מגדלי הטבק בענייני מחירים ומיון, השתתף המופתי בפגישה בין חברת קרמאן למגדלים והצליח להרגיע את הרוחות; ב-1937 גייס קרמאן את ג'מאל אל-חוסייני, מראשי הסיעה החוסיינית, שיתווך בינו ובין פועליו שהסתכסכו אתו.²⁰⁰

תעשיית הסיגריות החיפנית נזקקה למנהיגים גם בענייני קידום מכירות. הפעם דובר במתן אישור למכירת סיגריות בשם 'קופת האומה', המוסד שעסק במניעת מכירת קרקעות ליהודים – בתקווה שלסיגריות בעלות שם פטריטי כזה יהיה כוח משיכה מיוחד.²⁰¹ איש עסקים חיפני אחר, אבראהים צהיון, היה אף הוא מעורב בשוק הקרקעות הדואלי בעיר, ולכן נזקק להגנת המערכת הפוליטית תוך כדי קיום 'איוון עדין' בין האינטרס הכלכלי ובין ההופעה הפוליטית. לשם כך קיים יחסים קרובים עם המפלגה הערבית הפלסטינית,²⁰² והצליח אפילו להכניס את בנו לוועד הערבי העליון.

197. אל-כרמל, 8 ביוני 1929.

198. דוד הכהן אל משה (שרתוק), 22 באוקטובר 1936, הארכיון הציוני המרכזי S25/9783.

199. פלסטין, על תרומות חברה; Tegart Papers, Box I file 3b, 'Terrorism', p. 4; קרמאן לראש המועצה המוסלמית בחג נבי מוסא, 28 באפריל 1932; מכתבו של דוד הכהן, 16 בספטמבר 1937, בתוך מכתבו של ויצמן לשוקבורג, ארכיון המדינה תיקי CO 733/332/11/751561; ד' הכהן, עת לספר, עמ' 64, מספר שפגש את המופתי בביתו של קרמאן, והמופתי שיבח אותו על העסקת פועלים ערבים בשכר נאה. כאשר נוסד סניף המפלגה הערבית הפלסטינית בחיפה (פלסטין, 2 באוגוסט 1935), היו בין מייסדיו אחיו של טאהר קרמאן ואיש עסקים ממקורביו, מחמד שריף מנצור.

200. אל-כרמל, 18 ביולי 1931, 30 בינואר 1937 (בעניין הפיטורים של פועלי קרמאן).

201. אל-כרמל, 25 בנובמבר 1931 (עיון מיקאתי); ארכיון המדינה חטיבה 65 תיק 0680, 6 בינואר 1945, על דרישת טאהר קרמאן לאשר לו שיווק סיגריות בשם הקופה, כנראה בחתימת יוסף צהיון. פרטים נוספים: יוסף ושיין, משמר, 2 בפברואר 1945, 9 בפברואר 1945.

202. אחמד אל-אמאם אל אמיל עזרי, 11 בספטמבר 1943, ארכיון המדינה חטיבה 65 תיק 680.

ניגוד טקטי בין הפעילות הכלכלית ובין המערכת הפוליטית

בשנים 1933-1935 התפתחה בחיפה מעין גאות מקבילה בתחום הכלכלי (הקרקעות והבנייה, הנמל והמסחר) ובתחום הפוליטי (הקמת מפלגות וארגוני נוער אקטיביסטים, רדיקליזציה פוליטית). התפתחה מעין סתירה פנימית בין הגאות הכלכלית לגאות המאבק הפוליטי. היו לכך ביטויים בעיתונות, כאילו שוררת אי-נוחות מן המצב של גאות כלכלית. כפי שצוין לעיל, כתב אל-כרמל בהפרשי זמן קצרים בעד ונגד הגאות הכלכלית כמועילה או כמוזיקה לערבים.²⁰³

דוגמה לסתירה שבין הגאות הכלכלית ובין הגאות הפוליטית היתה התייחסותו של רשיד אל-חאג' אבראהים לעניין פתיחת הנמל: ב-1932 סבר שיש לנצל את הפתיחה החגיגית כדי למשוך הון בין-לאומי לחיפה;²⁰⁴ ואילו ב-1933 פרץ גל של הפגנות פוליטיות, ומפלגתו של רשיד קראה להחרמת הטקס של פתיחת הנמל; פוליטיקאים רדיקלים בחיפה טענו שהממשלה - על ידי טקס הפתיחה - רוצה להסיט את תשומת הלב מבעיות היסוד (עצמאות, עלייה וקרקעות) ל'נושאים משניים' של פיתוח כלכלי.²⁰⁵

הניגוד הטקטי קיבל גם ביטוי אידאולוגי. אמיל תומא, בן למשפחה של אנשי עסקים, טען ב-1944 כי מאז ומתמיד היו קיימות בחוגי הכלכלה דעות שדרשו להפריד בין המאבק הפוליטי ובין הפעילות הכלכלית כדי 'לשמור על הכלכלה הלאומית מהתמוטטות'.²⁰⁶ ואכן הביא המאבק הלאומי של 1936-1938 לידי התמוטטות הכלכלה הלאומית.

ביטוי אידאולוגי אחר של הסתירה בין הכלכלה לפוליטיקה היה הטענה שדווקא המאבק בציונות מחייב פעילות כלכלית, כלומר יש להעדיף את ההיבט הכלכלי של המלחמה בציונות על ההיבט הפוליטי. אבי ההשקפה הזאת היה עורך אל-כרמל נגיב נצאר. כבר ב-1922 טען כי פעילות והתארגנות כלכלית ותרבותית נחוצות על מנת לעמוד בפני 'הלחץ הכלכלי והתרבותי' של ההתחרות הציונית; לעומת זאת טען שהמאבק הפוליטי בלבד הוא עקר.²⁰⁷ מאמציו של נצאר נכשלו לחלוטין, ולדעתו של מקור בריטי הסיבה לכך היתה שהיו 'סירוביים וספורדיים'.²⁰⁸ הרעיון עצמו קם לתחייה על רמה גבוהה יותר בשנות הגאות הקשורה למלחמה. נצאר ניסה לתת להשקפתו גם ביטוי ארגוני ארצי: ב-1924, בתגובה על ההצעה להחליף את המוסדות הלאומיים הקיימים (הוועידה הפלסטינית והוועד הפועל) בוועידה ארצית של בעלי ההשכלה הגבוהה (והתיכונים), שתחליף את ההנהגה הלאומית הקיימת, חסרת היכולת, הציע נצאר לצרף לוועידה הזאת גם את אנשי העסקים ('אצחאב אל-מצאלח').²⁰⁹

203. אל-כרמל, 6 בפברואר 1929.

204. פרוטוקולים של לשכת המסחר העברית, 1 באוגוסט 1932, על ההכנות לפתיחה.

205. PRO, FO 371/17878/ CID Report, 29.12.1933.

206. אל-אתחאד, 15 באוקטובר 1944.

207. דוח של מושל המחוז, סיימס, על שיחתו עם נצאר, 23 בינואר 1922, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק 159.

208. 9 בדצמבר 1922, שם, שם.

209. אל-כרמל, 12 בינואר 1924. גם רשיד אל-חאג' אבראהים הציע בתקופה זו להחליף את המפלגות

באגודות כלכליות (פלסטין, 11 בספטמבר 1923).

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

באופן אחר התעורר הוויכוח על מתן זכות הבכורה לעצמאות הכלכלית לעומת העצמאות הפוליטית, כאשר רשיד אל-חאג' אברהים כתב באל-ירמוכ, שהראשונה לא תיתכן בלי השנייה.²¹⁰ זמן קצר לאחר מכן החליטה הוועידה הכלכלית הערבית – שלא כדעתו של רשיד – כי עוד לא היה עם שהבטיח לעצמו עצמאות פוליטית לפני שנאבק על עצמאותו הכלכלית.²¹¹

ב-1934, בימי הגאות הכפולה, נתן אחד מראשי לשכת המסחר, בן משפחתו של אמיל תומא, מיכאל, ביטוי להשקפה הדוגלת בהפרדה בין הפעילות הכלכלית ובין המאבק הפוליטי. מאמרו של תומא היה חדור אופטימיות; הוא דיבר על הזדמנות היסטורית, על כך שכל אדם נבון ופעיל יוכל 'במסגרת ההתקדמות הכלכלית הכללית', לחזק את מעמדו ולבנות את עתידו, אם ישקוד על מלאכתו וייאבק. לשם כך נחוץ שהמערכת הפוליטית תניח לאנשי העסקים ולא תפריע להם: 'הסוחר, המומחה, התעשיין והפועל חייבים לפעול למען שמירת מעמדם הכלכלי של הערבים. אין זה מונע בעד הפעילים למען העניין הלאומי מלהמשיך בפעילות מתוך הבנה הדדית מלאה עם אלה העמלים למען שמירת קיומם הכלכלי של הערבים'. גם כאן יש רמז לסכנת 'ההתמוטטות' של הכלכלה הערבית שבה דובר, והפנייה נשמעת כבקשה לשביתת נשק בין אנשי הכלכלה לאנשי הפוליטיקה.²¹²

אחד הנושאים לוויכוח בין אנשי העסקים ובין המערכת הפוליטית היתה השביתה, שבעיקרה היתה שביתת מסחר, סגירת שווקים. בימים של גאות כלכלית ובעיר בעלת כלכלה דואלית כמו חיפה, היתה לסוחרים סיבה לחשוש מאבדן לקוחות, וכך נוצר ניגוד טקטי בין המגזר האזרחי למגזר הפוליטי. היו מקרים לא מעטים של הפרת שביתה, כמדווח בעיתונות, ומקרים שהסכימו לשביתה קצרה בלבד, והיו גם מקרים של התנגדות לשביתות מסחר פוליטיות.²¹³ אמיל בותאג'י, בעל חנות כל-יבו חשובה, היה מהמתנגדים המושבעים לשביתות מסחר פוליטיות החל ב-1925. ב-1943 סיכם את דעתו כך: 'שיטה זו הוכיחה את עצמה כחסרת תועלת... כנראה האנשים פועלים בהתאם לרגשותיהם ולא בהתאם למוחם'.²¹⁴ כאן יש לנו דוגמה של הפרדה בין הרציונליזציה הכלכלית ובין הרגש הפוליטי.

הסתייגותה של החברה האזרחית הערבית של חיפה – הן הסוחרים הגדולים והן הפועלים

210. אל-ירמוכ, 6 בנובמבר 1929.

211. שם, 18 בנובמבר 1929.

212. אל-כרמל, 20 ביוני 1934; קדם לו עורך העיתון אל-נהדה החיפני, ודיע צנבר, שקרא במאמר ראשי ב-4 בינואר 1930 להניח לאנשי הפוליטיקה ללכת בדרכם ולפעול לטובת הכלל, ואילו לאנשי הכלכלה הוא הציג לבחור ועדות שיתמחו בעניינים כלכליים; אל-כרמל העלה על נס פעמים אחדות (15 ביולי 1931, 20 באוגוסט 1932) את עזיז ח'יטא, כדוגמה ליום כלכלי שמונע מכירת אדמות ערביות ליהודים בכך שהוא רוכש אותן לעצמו.

213. אל-ירמוכ, 4 בנובמבר 1929, על הפרת שביתה; אל-כרמל, 20 באוגוסט 1930, דיווח על התנגדות סוחרים לשביתה של יום שלם; על ההתנגדות להפגנה, 5.1.1934, PRO, FO 371/17878/649/271, Periodical Summary

214. מכתב אמיל בותאג'י לג'ורג' ח'דר, 10 בספטמבר 1943, ארכיון המדינה תיק 65/487.

- באה לידי ביטוי מובהק בשביתה הארוכה של 1936. מקורות ערביים, בריטיים ויהודיים כאחד היו תמימי דעים בהערכת המציאות: בחיפה, שלא כמו בערים אחרות, קוימה השביתה באופן חלקי בלבד. אחד האקטיביסטים הצעירים כינה את חיפה 'בבל החדשה' והאשימה בפיגור אחרי אחיותיה בשביתה ובמאבק; ועוד טען שיש בה פורקי עול למכביר, נמושות, ובסך הכול חיפה היא 'גברת' ולא גבר.²¹⁵

הסיבה הבסיסית להסתייגות החברה האזרחית מהשביתה היה אופייה הדואלי. פועלים חששו למקום עבודתם, הסוחרים ללקוחותיהם. חברת קרמאן, ששבתה באופן חלקי (חמישה שבועות), העמידה את המערכת הפוליטית בפני בְּרָה: אם רוצים שתעשיית הסיגריות תשבות, יש להכריז על שביתת עישון.²¹⁶

אותו החלק במערכת הפוליטית שתמך בשביתה העריך כי תימשך חודשים, כמו השביתות באותה תקופה בסוריה ובמצרים. דוד הכהן התרשם משיחותיו הן עם אנשי העסקים והן עם מזכיר אגודת הפועלים שהם חשבו על שביתה קצרה.²¹⁷ משך השביתה חזר להיות נושא לוויכוח חריף ב־1947.

אך אל לנו להסיק מכך שזו היתה עמדתם של כלל אנשי העסקים. ברבדים העממיים של עולם העסקים התגייסו ברצון לשביתה ולמאורעות - קבלני האבן בני טירה, סוחרים זעירים, בעלי מלאכה. הם הושפעו מהתנועה הקסאמית והיו פעילים מאוד בשביתה ובמעשי האלימות.²¹⁸

הגאות בזמן המלחמה - שינוי ביחסי הכוחות

בתקופת הגאות שהחלה עם ייצוב החזיתות במזרח התיכון השתנו יחסי הכוחות בין עולם העסקים למערכת הפוליטית, ויכולתה של האחרונה לכפות את רצונה נחלשה - מה עוד שמרכז הכוח שלה, המופתי וחבורתו, נמצאו בגלות.

בעידוד המזכיר הראשי של הממשלה²¹⁹ ניסה רשיד אל־חאג' אבראהים לעשות את לשכת המסחר למנוף של פעילות פוליטית ארצית; הוא אכן הצליח להעביר בכנס של לשכות המסחר הערביות החלטה על קיום ועידה פוליטית שתבחר בוועד פועל ערבי חדש. הממשלה

215. עאטף נוראללה, אל־סת חיפה, חיפה 1936; דוחות הבולשת 23 ביוני 1936, 12 ביולי 1936, ארכיון המדינה תיקי FO 371/20018; דוח של דוד הכהן על המאורעות, עדויות פרידמן (6 ביולי 1936) ומכלס (10 באוגוסט 1936), הארכיון הציוני המרכזי S25/4178.

216. אל־כרמל, 30 במאי 1936. בפועל שבת המפעל במשך חמישה שבועות. מושל מחוז חיפה למזכיר הראשי, 5 באוגוסט 1936, ארכיון המדינה חטיבה 2 תיק C/320/65.

217. הארכיון הציוני המרכזי S25/4178, 'היחסים בין היהודים והערבים בחיפה', דוד הכהן, 18 באוקטובר 1936; 'שמעתי הודעות מפורשות כי השביתה היא הוראה שבאה מחוץ... והיא תחולל במשך מספר ימים'.

218. שם, שם, 'עיריית חיפה בומן המאורעות', עמ' 3, על ההפגנה נגד חסן שכרי ובעד חסן שלבאק.

219. הארכיון הציוני המרכזי S25/3291, ערך רשיד אל־חאג' אבראהים 1942; שם, S25/3568, 'א' ששון לד"ר ב' ג'וזף.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

אמנם חזרה בה מתמיכתה במהלך זה, אך לשכת המסחר הוסיפה, בהנהגת רשיד וגם לאחר הדחתו, להבליט את ההיבט הפוליטי של פעילותה: היא תבעה לממש את עקרון הרוב הערבי של שני שלישים, כפי שהומלץ בספר הלבן הבריטי של 1939, על ידי הענקת רוב רישיונות היבוא והעבודות הקבלניות של הממשלה לערבים, וכן תבעה רוב ערבי בקרב מומחי ועדות המשנה הכלכליות.²²⁰ ועוד תבעה הלשכה את שיתוף הערבים, באמצעות לשכות המסחר שלהם, בקבלת החלטות בענייני מחירים ומדיניות ההספקה.²²¹ הלשכה ביקשה לחדש את הסמכויות שהיו לה לפי החוק העות'מאני (ובדרך זו לעשות את לשכת המסחר העברית לארגון פרטי²²²), וכך גם תבעה להחזיר ל'תושבים האותנטיים', דהיינו הערבים, את הזכות לראשות העירייה.²²³

במקביל גילתה גם המערכת הפוליטית עניין בקירוב אנשי העסקים. כאשר נעשו בחיפה הכנות להקים בה מחדש את סניף המפלגה הערבית הפלשתינית – לפני חידוש הסניפים בערים האחרות – הציג אחמד אל-אמאם, שמשך בחוטי הסניף מאחורי הקלעים, רשימה של תומכים חשובים:²²⁴ האחים קרמאן, האחים טה (בני חאג' ח'ליל טה וסיטונאים חשובים), הקבלן הגדול עבד אל-רחמן ומשפחת מפתחי הקרקעות צהיון. המפלגה רכשה גם את סיטונאי המכולת הגדול ג'אד סוידאן, שהיה ידוע כאיש שדבק בעסקיו ומעולם לא גילה עניין בפוליטיקה.²²⁵

הוויכוח בין 'המגמה הכלכלית' ובין 'המגמה הפוליטית'

הביטוי ליחסים המשתנים בין אנשי העסקים ובין המערכת הפוליטית היה מעין ויכוח בין 'המגמה הכלכלית' ובין 'המגמה הפוליטית'.²²⁶ הוויכוח התנהל בשנים 1944-1945. המגמה הכלכלית היתה נפוצה בייחוד בקרב החוגים שהשתלטו באפריל 1944 על לשכת המסחר. השתייכו אליה מנהל סניף הבנק הערבי, פריד אל-סעד, היושב-ראש החדש של הלשכה, הקבלן כאמל עבד אל-רחמן, הקבלן אמיל אל-כסתאני וסוחרי האריגים פואד אל-טבאע ואניס נצר. מאחורי הקבוצה עמד טאהר קרמאן, דמות מרכזית בחברה האזרחית הדואלית של חיפה.

220. מכתבו של רשיד אל-חאג' אבראהים, 5 בדצמבר 1942, ארכיון המדינה חטיבה 40 C/589q; שם, חטיבה 65 תיק 487, 9 באוקטובר 1943, מכתב לשכת המסחר הערבית בחיפה לג'ורג' ח'דר; שם, החלטות ועידת לשכות המסחר בנובמבר 1943; אל-תקריר אל-סנווי לע'רפת אל-תג'ארה על-ערביה, 31 במרס 1944, 'יוניס נצר, עמ' 8.

221. אל-תקריר אל-סנווי לע'רפת אל-תג'ארה, 31 במרס 1944; אל-תקריר אל-סנווי 1944/45 (בעניין פקיד בנק ברקליס); פלסטין, דברי ראש הלשכה במסיבה לפקיד בריטי, 21 באוקטובר 1947.

222. פלסטין, 14 במאי 1944; אל-תקריר אל-סנווי, 1944/5.

223. פלסטין, 21 בינואר 1945; מג'לת אל-ע'רפה אל-תג'אריה, יוני 1945, דברי מזכיר הלשכה, עמ' 11.

224. מכתב אחמד אל-אמאם לאמיל ע'ורי, 24 בנובמבר 1943, ארכיון המדינה חטיבה 65 תיק 680.

225. יוסף ושין, משמר, 17 ו-24 באוגוסט 1945.

226. אל-את'אד, 15 באוקטובר 1944. נושא המגמה הכלכלית מופיע גם בדוח של אגודת הפועלים הערבית – פלשתינית, ארכיון המדינה תיק מושל חיפה, תיק 67/61, עמ' 31, עדות סאמי טה לפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית.

קראמן תמך בכאמל עבד אל-רחמן בצעדיו הראשונים. היו לו קשרים אמיצים עם חברות ומוסדות בריטיים (חברות נפט, מוסדות ממשלה, משטרה וצבא) ועם חברות יהודיות (סולל-בונה, חברת המלח). אחד מראשי המגמה הכלכלית, פריד אל-סעד וגם אחרים (כאמל עבד אל-רחמן ואמיל בסתאני) תמכו בשיתוף פעולה עם התעשייה הבריטית בהקמת מפעלים תעשייתיים ערביים ובפיתוח המסחר הערבי; כאמל עבד אל-רחמן ואמיל בסתאני תמכו בקו המדיניות הבריטית בלבנון.

במידה מסוימת היתה כאן חזרה לקו של נג'יב נצאר משנת 1922 – התחרות בציונות בתחום הכלכלי, החברתי והתרבותי; עתה, בשנת 1944, גרסו תומכי 'המגמה הכלכלית' שהצלחת התנועה הלאומית הערבית בארץ תלויה במידה רבה ב'התרחבות הפיננסית', כלומר בהצבר ההון שאנשי הכלכלה השיגו. הם ייחסו את התאוששות התנועה הלאומית להתאוששות הכלכלה הערבית ואת כישלונות הראשונה לנסיגות השנייה; מכאן הם הסיקו שהצלחת התנועה הלאומית מותנית בכך שהכלכלה הערבית תפתח עד למידה שבה תוכל להטיל את רצונה על התחום הפוליטי. את המצב הפוליטי הם ראו כהיבט של התחרות בכלכלה היהודית ובהקמת מיזמים כלכליים, מסחריים ופיננסיים – אמצעי 'למיגור הכלכלה הציונית', וכך יתאפשר לתנועה הלאומית הערבית להגשים את מטרתיה.

כפי שאנו רואים, חוגי הכלכלה הערבים התרחקו מאוד מהימים שבהם האמין ל' שטיין ב'קשר המצמצמים' (cash nexus),²²⁷ שיחליש את התנגדות הערבים לציונות; על פי אותו היגיון דיבר קלורסקי, שראה את עצמו כ'פילו-ערבי', על 'המטריאליזם' של הערבים, שיקל על הצדדים את פתרון הבעיות. בעלי המגמה הכלכלית התייחסו בזלזול למדיניות מתנגדיהם, 'אל-סיאסה אל-סלביה', במשמעות הכפולה של 'שלילית' ו'נטולת יוזמה, פסיבית'. פריד אל-סעד טען כי 'בושה וכלימה היא לנו שאנו מזניחים כל דבר מלבד הפוליטיקה';²²⁸ גדולי הסוחרים, בהם ג'אד סוידאן ומחמוד בדיר, התבטאו נגד 'אל-סיאסה אל-סלביה';²²⁹ לעומת זאת אפשר לזהות את 'המגמה הפוליטית' בהתבטאות של רשיד אל-חאג' אבראהים השאובה מההיסטוריה העות'מאנית: מדינות הבלקן השיגו את עצמאותן הפוליטית לפני שעמיהן נאבקו למען עצמאות כלכלית.²³⁰ בדומה לכך טענו הקומוניסטים שאי-אפשר להשיג עצמאות כלכלית בלי לשנות את סדרי המנהל, כלומר את המנדט הבריטי.²³¹ אם היו 'חוגים פוליטיים' שתמכו במגמה הכלכלית, אפשר לזהות אותם כתומכי מוסא אל-עלמי והמשרדים הערביים. אחד התחומים הראשיים שבהם התנהל הוויכוח בין שתי המגמות היה עניין המניעה של מכירת קרקעות. הזרם הכלכלי גרס שפיתוח הכפרים יגרום

227. ראו הפרק 'הבעיה היהודית של ערביי חיפה' בעבודת הדוקטור.

228. בהרצאת פריד אל-סעד במועדון האורתודוקסי ביפו. רישום שלי (1944).

229. ג'אד סוידאן בביטאון לשכת המסחר הערבית, יוני 1945, מחמוד בדיר בספר אל-סג'ל אל-ד'הבי, 1945/6, ערך מחמוד בדיר.

230. בהרצאה במועדון אנצאר אל-פדילה, יוסף ושיץ, משמר, ינואר 1944.

231. אל-את'חאד, 15 באוקטובר 1944, במאמר של אמיל תומא.

תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט

לכך שהחקלאים לא ימכרו את אדמתם, ואילו הזרם הפוליטי תמך בקופת האומה, שדגלה באיסוף כספים לרכישת קרקעות שעמדו למכירה, באיום פיזי על המוכרים מאחורי הקלעים. באזור חיפה יוצגה 'המגמה הכלכלית' על ידי 'האגודה לפיתוח הכפר', שבה פעלו גם אנשי 'קומיון אל-ערב'; הם דגלו בהכנסת טרקטורים, מרפאות, בתי ספר למבוגרים ושיווק מאורגן לכפרים.²³²

סיום המלחמה – שוב שינוי ביחסי הכוחות

עם סיום המלחמה החלו יחסי הכוחות שבין שתי המגמות להשתנות מחדש. גם הגאות הקשורה למלחמה הסתיימה. אנשי הכלכלה יכלו אמנם להמשיך בתכנונים להשקעת רווחי המלחמה במפעלים כלכליים, אך הם לא יכלו להתעלם מהמצב הפוליטי השברירי ומאיי-הוודאות שהליגה הערבית ובריטניה יצליחו לנווט את הארץ בלי זעזועים למצב פוליטי אחר ולא תיגרם התמוטטות של החברה האזרחית הערבית.

בינתיים גבר כוחה של המערכת הפוליטית הערבית. היא החלה להתגבש מחדש לאחר החזרתו של ג'מאל אל-חוסייני לארץ, ובייחוד עם שובו של המופתי למזרח התיכון; בשנת 1947 הצליח המופתי לשקם את רשת הקשרים שלו בחיפה ולהבטיח לעצמו שליטה במצב. שתי המגמות התנגשו. עם שובו הכניס ג'מאל לנאומיו נוסח לוחמני וקרא למרד. כפי שכבר הזכרנו, הפחידו נאומיו את אנשי העסקים הערבים בחיפה במידה כזאת, שרשיד אל-חאג' אבראהים כתב למופתי שנאומי ג'מאל גורמים לאנשי העסקים להפסיק להשקיע, לחסל את נכסיהם ולהמירם במזומנים.²³³ אנשי הכלכלה לא חלקו על המטרה האסטרטגית של המערכת הפוליטית – מניעת כינונה של מדינה יהודית – אך הם חרדו לגורל עסקיהם.

המאבק על ביצוע החרם

עם הכרזת החרם האנטי-יהודי על ידי הליגה הערבית בסוף 1945 נוצר מקור מתח חדש בין ההנהגה הכלכלית למערכת הפוליטית (ובייחוד אגפה המיליטנטית), אם כי שני הצדדים בירכו על החרם.

לשכת המסחר ראתה בחרם צעד שעשוי לעודד את התפתחותם העצמאית של המסחר והכלכלה הערביים ואת שחרורם מהתלות במסחר ובתעשייה היהודיים (ואכן נרקמו תכניות תעשייתיות חדשות). בכלכלה הדואלית של חיפה היו הערבים תלויים בהרבה תחומים במגזר היהודי – בהספקת מים, חשמל וקמח, ולפי הערכת רשיד אל-חאג' אבראהים, ב-70% מהסחורות שנמכרו בחנויות הערביות.²³⁴ לשכת המסחר רצתה להבטיח הספקה חלופית ולמנוע ניצול המצב על ידי הסוחרים לאגירת סחורות יהודיות ומכירתן במחירים מופקעים

232. אל-דפאע, 20 בדצמבר 1944, 22 בדצמבר 1944; פלסטין, 1 בינואר 1945.

233. יוסף ושיץ, משמר, 6 באוגוסט 1947.

234. שם, 15 בפברואר 1946.

(כפי שאכן אירע); היא ביקשה שינהגו בשיקול דעת, תוך כדי התערבות הוועד הערבי העליון, ורצתה שתורכב ועדת חרם מקומית על ידי 'המוסדות הכלכליים'.²³⁵ לא כן חשב האגף האקטיביסטי של המערכת הפוליטית. גם הוא בירך על החרם, אך לא מתוך שיקולים של פיתוח כלכלי אלא לשם הסערת הרוחות בציבור הערבי. הם לא רצו להחמיץ את ההזדמנות, מתוך ידיעה שאין כתנועת חרם – הזקוקה למעשי אלימות לכפיית הביצוע – כדי לקדם את מטרותיהם. נערי רחוב נשלחו להציק לערבים שנראו נכנסים לחנויות יהודיות; נישאו נאומים שקראו לרצוח סוחרים שמפירים את החרם.²³⁶ האקטיביסטים הקדימו את לשכת המסחר בכינון ועדת חרם שהורכבה מפעילי מאורעות, מהארגונים המוסלמיים המיליטנטיים ומסוחרים אחרים, אך בלי נציגים של לשכת המסחר. הלשכה סירבה להכיר בוועדה זו ולשתף אתה פעולה.²³⁷ ועדת החרם איימה מצדה על הסוחרים המפירים את החרם, ערכה נגדם 'משפטים' והטילה קנסות. בינתיים הלך המצב והסתבך בגלל התפרצותה של שביתה משותפת של עובדי הממשלה, ערבים ויהודים. הניסיונות של חוגים פוליטיים להחיל את החרם גם על שביתה זו נכשלו משום שלעובדים הערבים היה ברור שבלי שיתוף פעולה עם העובדים היהודים לא יהיה אפשר להשיג שיפורים במצבם. נוצר מעין 'דיסוננס קוגניטיבי' בין השביתה לחרם, ולא היה אפשר לנהל את שתי המערכות בבת אחת. ראש ועדת החרם התלונן שהחרם 'מת'.²³⁸ בסופו של דבר הסתיימה השביתה, אך המתח בין לשכת המסחר לוועדת החרם נמשך. יחסי המסחר שבין הספקים היהודים לסוחרים הערבים ירדו לימחתרת' – עסקאות בטלפון, תשלומים באמצעות הבנקים הזרים, הספקה דרך מחסני הערובה.²³⁹ אחד מראשי החרם נתפס ב'הברחה' והוגשה תלונה נגדו למופתי; זה לא הגיב.²⁴⁰

בהתערבותו האישית של ג'מאל אל-חוסייני הודחה ועדת החרם והוקמה ועדה חדשה. אם כי זו היתה בשליטת גורמים פוליטיים (המפלגה הערבית, האחים המוסלמים), היא שיתפה גם נאמני לשכת המסחר.²⁴¹ הוועד הערבי העליון הקל במקצת את הוראות החרם,²⁴² אך במאי 1947 התכתשו סוחרים ערבים עם פקחי חרם ושחררו מפירי חרם מידיהם.²⁴³ ואולם באופן כללי סיעת החרם בידי האקטיביסטים ליצור אווירה של מתח ולהשליט את האלימות על הרחוב הערבי.

כאן נקטעה העבודה.

235. פלסטין, 16 ו-23 בדצמבר 1945, 8 ו-26 בפברואר 1946.
236. יוסף ושיץ, משמר, 8 בפברואר 1946 (עורך דין צלאח אל-עבאסי במועדון אל-אעתאם).
237. פלסטין, 5 במרס 1946; אל-המהמאז, 6 במרס 1946.
238. יוסף ושיץ, משמר, 2 במאי 1946.
239. עדויות בעל-פה, שמואל עוזיאל, ויקטור חכים.
240. ארכיון המדינה 65/2383, 25 ביולי 1927-6 באוגוסט 1947.
241. פלסטין, 25 ו-30 באוקטובר 1946, 27 בנובמבר 1946, 8 בדצמבר 1946; ארכיון המדינה 65/3845, 14 בינואר 1947.
242. ארכיון המדינה 65/3844, התרת קניית מטחנות יהודיות, 8 בפברואר 1947, מרס 1947.
243. שם, 65/3837, 15 במאי 1947.

נספחים

(א) ייצוג הענפים בהנהלת לשכת המסחר (באחוזים)

תקופות	1920/24	1925/28	1929/32	1933/37	1943/47
בעלי קרקעות	9	15			
מזון	59	50	57	55	54
אריגים וציוד ביתי	9	5	4	8	46
חומרי בנייה	6	-	8	14	2
קבלנים ואדריכלים	-	-	-	-	11
תעשייה	9	10	15	11	4
שירותים עסקיים	6	10	8	14	13

מקורות: עיתונות; פרסומי לשכת המסחר; ארכיון המדינה חטיבה 65; ביולטין מסחרי ממשלתי; מדריכי כתובות באנגלית ובערבית.

(ב) שותפויות עסקיות בין ערבים ליהודים (אלה שפורסמו)

סלים אברהם ששון ועבד אל-ראוף כרסב, סחר אריגים (- Palestine Commercial Bulletin PCB 7.5.22)

ש' פבונר, ש'הופיין, סלימאן נאציף, רנה איסמאילון (קהיר), מישל איוב פאשא (קהיר), מחסני ערובה 'לבנט בונדד' (PCB 21.5.22)

שטיינברג, קרול, חלאק, חדאד, מסחר בחומרי בניין, (PCB 21.6.23)

נעים אליאס מנצור ושמואל טטייר, סחר תבואות (עיתון רשמי, 15 ביולי 1923)

אחמד ברביר ונחום מילר, בית חרושת לקרח (PCB 1.10.25)

טאהר קרמאן, חניני ויצחק רייז, מחצבה (PCB 1.7.29)

טאהר קרמאן, חניני, בנימין קוזונקי, כבשן סיד (PCB 1.7.29)

שמשון לכטמן, סעיד נמק, רוזנבאום ושוורצמן, שירות מוניות (PCB 1.9.29)

סטילו עווד, טוביה דוניה, ברוך קטינקא, קבלנים ומהנדסים (לאחר מכן - אלבינה דוניה קטינקא) (PCB 1.2.30)

אמיל צהיון והמשרד הקבלני (קבלנות עבודות עירייה) (פרוטוקול הישיבות של מועצת העירייה, 7 באפריל 1930)

דוד באוטבול ומחמוד אדלבי, סחר אריגים (PCB 1.10.31)

המאירי וג'דע, קבלני סוורות לצבא (ארכיון המדינה, מושל חיפה, 60/14, 19 במרס 1942)

חסן שבלאק והמשרד הקבלני, שותפות לסלילת כביש, (פרוטוקול של ישיבת העירייה, 16 באפריל 1947) לוי את ח'ורי, עמילי מכס, דרך המלכים - פינת שער פלמר, 1947.

ג) נתונים על יחסי המסחר בין יהודים לערבים בחיפה

- חלקם של הלקוחות הערבים במחזור של המסחר היהודי:
1. מקור: מפקד המסחר והחרושת העברית (ערך דוד גורביץ), ירושלים תרצ"ט; המפקד נערך על ידי הסוכנות היהודית וכלל גם בתי עסק ערביים.
 - א) 23% מבתי המסחר היהודים דיווחו על בין 10% ל-20% אחוז לקוחות ערבים.
 - ב) 22% מבתי המסחר היהודים דיווחו על יותר מ-30% אחוז לקוחות ערבים.
 - ג) בבתי העסק היהודיים הקטנים (שמחזורם לא הגיע ל-900 לא"י) היה אחוז הלקוחות הערבים 16%.
 - ד) מבין בתי העסק הגדולים (שמחזורם מעל 5,000 לא"י) דיווחו 41% על לקוחות ערבים, בייחוד חנויות ביגוד, חומרי בניין, מכונות ומכוניות.
 - ה) אם לחשב את היקף המחזור הכולל של המסחר היהודי, התנהלו בערך 12% מן המסחר הקמעונאי עם לקוחות ערבים; אצל הסיטונאים האחוז היה גבוה יותר.
 2. מקורות אחרים מאותה תקופה:

'תנובה': 'בזמנים רגילים נהגנו למכור לערבים מחצית תוצרתנו' (ספר הפרוטוקולים של לשכת המסחר העברית, 21 במאי 1936, 'י' ורלינסקי).

'שמן': 'כל חלקי האוכלוסייה צורכים את מוצרי שמן' (Government of Palestine, 1946, Survey of Palestine 1946, p. 454)

'הטחנות הגדולות': 'הסוחרים שלנו קונים תבואות בשבילן ומקבלים מהן קמח לשם מכירתו בקומסיון' (אל-כרמל, 11 בספטמבר 1929)
 3. עדויות מאוחרות בעל-פה:

יבואנים - אהרון רוזנפלד העריך את המכירות לערבים בין 40% ל-60% מעסקיו, עמנואל גליקברג העריך אותן ב-70% (מכולת); יהודה כתרן (אריגים) העריך אותן בין 60% ל-75%.

'שמן' - שמואל עוזיאל העריך את מכירות 'שמן' ללקוחות ערבים ב-40%.